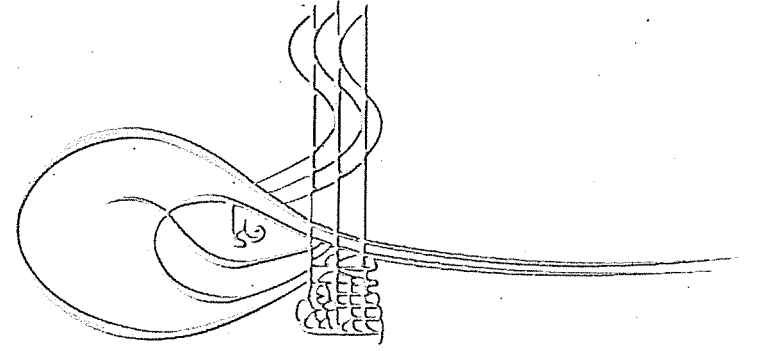

160003

OSMANLI Teşkilat Tarihi

EL Kitabı

Editör
Tufan Gündüz

Yazarlar
Abdullah Demir
İbrahim Solak
Mehmet Demirtaş
Mustafa Alkan
Mustafa Güler
Özen Tok
Ümit Kılıç

Türkiye Diyanet Vakfı İlahî Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	160003
Taa. No:	956.07 OSM. T

Ankara 2012

Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı

Editör
Tufan Gündüz

Yazarlar
Abdullah Demir
İbrahim Solak
Mehmet Demirtaş
Mustafa Alkan
Mustafa Güler
Özen Tok
Ümit Kılıç

ISBN: 978-605-4692-01-9

1. Baskı
Ağustos, 2012 / Ankara

 Grafiker
Yayınları
Yayın No: 85
Web : grafikeryayin.com

Kapak ve Sayfa Tasarımı
Baskı ve Cilt

 Grafiker
Grafik-Ofset Matbaacılık Reklamcılık
Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.
1. Cadde 1396. Sokak No: 6
06520 (Oğuzlar Mahallesi)
Balgat-ANKARA
Tel : 0 312. 284 16 39 Pbx
Faks : 0 312. 284 37 27
E-mail : grafik@grafiker.com.tr
Web : grafik.com.tr

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	13
BİRİNCİ BÖLÜM	
OSMANLI DEVLETİNDE MERKEZ TEŞKİLATI.....	15
Osmanlı Devleti'nin Yapısı.....	15
Osmanlılarda Hâkimiyet Anlayışı.....	16
Osmanlı Hâkimiyet Anlayışının Kaynakları.....	16
Türk-Moğol Geleneği.....	16
İslâm Hâkimiyet Geleneği.....	19
Diğer Gelenekler.....	21
Osmanlı Hâkimiyet Anlayışının Kısa Tasnifi.....	21
Karizmatik Otorite.....	21
Türk Devlet Geleneği.....	22
İslâm Devlet Geleneği.....	24
Bizans Devlet Geleneği.....	24
Gelenekçi Otorite.....	25
Rasyonel Otorite.....	26
Osmanlılarda Devlet Yönetimi.....	28
Osmanlı Saltanatı ve Padişah.....	28
Saltanat Alametleri.....	30
Taht.....	30
Tuğ.....	30
Tuğra.....	31
Mühür.....	31
Hatt-ı Şerîfler.....	32
Saltanat Sancakları.....	32
Mehterhâne.....	33
Divân-ı Hümayûn.....	34
Divân Üyeleri.....	35
Veziriazam.....	35
Veziriazam Divânları.....	37
İkinci Divânı.....	37
Çarşamba Divânı.....	37
Cuma Divânı.....	38
Vezirler.....	38
Kadıaskerler.....	39
Defterdar.....	40
Nişancı.....	42

Divân-ı Hümâyûn Kalemleri	43
Reisülküttâb	43
Aslî Kalemler	44
Beylikçi Kalemi	44
Tahvil Kalemi	45
Ruûs Kalemi	45
Âmedî Kalemi	46
Bağlı Kaleler	46
Teşrifât Kalemi	46
Vak'anüvislik Kalemi	47
Divân-ı Hümâyûn Hocaları	48
Divân-ı Hümâyûn Tercümanları	49
Hazine-i Evrak	50
Defterhâne-i Âmire	51
Saray Teşkilâtı	52
Saray-ı Hümâyûn	52
Bâb-ı Hümâyûn	55
Bâbü's- Selâm	56
Ulufe Dağıtımı	57
Elçi Kabulü	57
Baklava Alayı	57
Bâbü's-Saade	57
Cülûs Merâsimi	58
Padişah Cenazeleri Merâsimi	58
Bayram Merâsimleri	58
Sancak-ı Şerîf Merâsimi	59
Ayak Divânı	59
Enderun-ı Hümâyûn	59
Büyük ve Küçük Odalar	61
Doğancı Koğuşu	61
Seferli Odası	61
Kiler Odası	61
Hazine Odası	62
Has Oda	62
Harem-i Hümâyûn	63
Hizmet Edilenler	64
Valide Sultan	64
Hasekiler	64
Sultanlar	65
Şehzâdeler	65

Şehzadelik Kurumu	65
Şehzâde Alayı	67
Hizmet Edenler	67
Dârü's-saade Ağası	68
Bâbü's-saade Ağası	69
Ustalar	69
Kalfalar	70
Cariyeler	71
Kaynaklar	72

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİNDE TAŞRA TEŞKİLATI	77
Eyalet İdaresi	77
Salyanesiz Eyaletler	78
Salyaneli Eyaletler	78
İmtiyazlı Eyaletler	79
Beylerbeyi (Mîr-i Mirân)	79
Sancak Yönetimi ve Sancakbeyi	83
Klasik Osmanlı Sancakları	83
Piyade ve Müsellem Sancakları	85
Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları	85
Yurtluk-Ocaklık Sancaklar	85
Hükümet Sancaklar	85
Alaybeyi	86
Çeribaşı (Serasker)	86
Kale İdaresi	86
Dizdar	87
Kale Kethüdası	87
Şehir Kethüdası	87
Kaza İdaresi ve Kadı	87
Kazadaki Diğer Görevliler	89
Subaşı	89
Osmanlı Devleti'nde Toprak ve Tahrir Sistemi	90
İslam Arazi Sistemi	90
Öşri Topraklar	90
Haraci Topraklar	90
Arz-ı memleket	91
Osmanlı Arazi Sistemi	91
Miri Arazi	91
Mülk Arazi	92
Vakıf Arazi	92

Tahrir Sistemi.....	93
Tahririn Tarihçesi.....	93
Osmanlı Devleti'nde Tahrir.....	93
Tahrirlerin Yapılış Sebebi ve Şekli.....	94
Tahrir Defterleri.....	95
Osmanlı Timar Sistemi.....	95
Tarihi Gelişimi.....	96
Osmanlı Timarı.....	97
Dirlik Çeşitleri.....	99
Haslar.....	99
Zeametler.....	99
Timarlar.....	100
Tezkereli Timarlar.....	100
Tezkeresiz Timarlar.....	100
Serbest Olan Timarlar.....	101
Serbest Olmayan Timarlar.....	101
Timarlı Sipahilerin Hak, Yetki ve Sorumlulukları.....	101
Timarların Tevcih Edilişi.....	103
Malikâne-Divânî Sistemi.....	105
Timar Sisteminin Bozulması ve Kaldırılması.....	106
Kaynaklar.....	108

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI ASKERÎ TEŞKİLATI.....	113
İlk Osmanlı Askerî Teşkilatı.....	113
Kapıkulu Ocakları.....	116
Pençik Kanunu ve Pençik Oğlanları.....	116
Devşirme Sistemi.....	118
Kul Oğulları ve Kul Kardeşleri.....	123
Acemi Ocağı.....	124
Yeniçeri Ocağı.....	129
Cebeci Ocağı.....	145
Humbaracı Ocağı.....	148
Lağımçı Ocağı.....	150
Topçu Ocağı.....	151
Osmanlı Barut Üretimi.....	153
Top Arabacıları Ocağı.....	155
Kapıkulu Süvari Ocakları.....	155
Eyalet Askerî Teşkilatı.....	159
Timarlı Sipahiler.....	159
Yardımcı Kuvvetler.....	165

Öncü Kuvvetler.....	165
Akıncılar.....	165
Deliler.....	170
Azebler.....	172
Gönüllüler ve Beşliler.....	174
Geri Hizmet Birlikleri.....	174
Kale Teşkilatı ve Kale Kuvvetleri.....	175
Kale Teşkilatı.....	175
Kale Kuvvetleri.....	179
Kale Azebleri.....	180
Fârisanlar.....	180
Yardımcı Kuvvetler.....	180
Osmanlı Kara Ordusunun Savaş Düzeni.....	180
Osmanlı Askerî Teşkilatının Bozulması ve Islahat Teşebbüsleri.....	183
Nizam-ı Cedid Ordusu.....	185
Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye.....	186
Tanzimat'tan Sonraki Askerî Gelişmeler.....	187
Hamidiye Süvari Alayları.....	190
Osmanlı Denizciliği ve Deniz Kuvvetleri.....	190
Korsanlık Meselesi.....	194
Kaptanpaşa ve Eyaleti.....	197
Tersane Teşkilatı.....	199
Osmanlı Gemileri.....	203
Kürekli Gemiler.....	206
Yelkenli Gemiler.....	207
İnce Donanma Gemileri.....	209
Osmanlı Denizcileri.....	210
Donanma Azebleri.....	210
Levendler.....	211
Kürekçiler.....	211
Osmanlı Havacılığı.....	212
Kaynaklar.....	214

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI MALİYE TEŞKİLATI.....	217
Maliyenin İşleyişi.....	217
Defterdarlık (Bâb-ı Defterî).....	217
Maliye Kalemeleri.....	221
Bütçeler.....	224
Hazineler.....	227

Tek Hazine Dönem	227
Çok Hazine Dönem	231
Tek Hazine Döneme Geçiş	234
Vergiler	235
Şer'î Vergiler	235
Raiyyet Rüsümü (Sipahinin Topladığı Vergiler)	239
Müslüman Reayadan Alınan Vergiler	239
Gayrimüslim Reayadan Alınan Vergiler	242
Diğer Vergiler	243
Avâız Vergileri	244
Mukâta'alar	246
Arızî Vergiler	247
Ticaret ve Gümrük Resimleri	249
Tanzimat Sonrası Örfî Vergiler	250
Gelir Kaynakları ve İdaresi	251
Mukâtaa Sistemi	251
Tımar Sistemi	253
Malikâne Sistemi	253
Borçlanma Politikası ve Borçlar (İstikrazlar)	254
İç Borçlar (Dahilî İstikrazlar)	254
Dış Borçlar (Haricî İstikrazlar)	256
Osmanlı Para Politikası	258
Darphaneler	262
Bankalar	263
Fiyat Politikası, Narh Uygulaması ve Denetim	265
Kaynaklar	269

BEŞİNCİ BÖLÜM

İLMİYE TEŞKİLATI	273
Osmanlı'da İlmî Hayat	273
İlmiye Sınıfında Mülâzemet ve Nevbet	277
İlmiye Sistemi	278
Medreseler	279
İlk Osmanlı Medreseleri	280
Umumî Medreseler	282
Haşiye-i Tecrid (Yirmili) Medreseler	282
Miftah (Otuzlu) Medreseler	282
Kırkly Medreseler	282
Ellili Medreseler	283
Altmışly Medreseler	283
Sahn-ı Semân Medreseleri	283

Süleymaniye Medreseleri	284
İhtisas Medreseleri	285
Darü'l-Kurra	285
Darü'l-Hadis	286
Darü't-Tıb	286
Hey'et Medreseleri	287
Medreselerin Eğitim Kadrosu	287
Müderris	287
Mu'id	289
Öğrenim Kadrosu (Talebeler)	290
Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları	292
Kadılık	299
Görev ve Yetkileri	300
Yardımcıları	301
Kadınların Tayinleri ve Görev Süreleri	302
Osmanlı Bürokrasisinde İlmiye Sınıfı	304
Şeyhülislâm	304
Kazasker	307
Nakîbü'l-Eşraf	308
Padişah Hocası	309
Hekimbaşı	309
Müneccimbaşı	310
İlmiye Teşkilatında Bozulmalar ve Islahat Çalışmaları	311
Kaynaklar	313

ALTINCI BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİNDE VAKIFLAR VE VAKIF MÜESSESESİ	317
Vakıfla İlgili Genel Bilgiler	317
Vakfın Menşei	318
İslam'da Vakıfların Tarihi ve Hukuki Gelişimi	322
Vakfın Kuruluşu ve İdaresi	323
Vakfın Çeşitleri	326
Hizmet Edeceği Alana Göre	326
Mal Türlerine Göre Vakıflar	326
İdârelerine Göre Vakıflar	326
Mülkiyete Göre Vakıflar	326
Kiraya Verilmesine Göre Vakıflar	327
Vakıfların Kuruluş Maksatları	327
İnsana Hizmet Maksadıyla Kurulan Vakıflar	327
Fakirler, Miskinler, Yetimler, Yaşlılar	327
Yolcular	328

Allah Yolunda Hizmet Edenler.....	329
Kurum ve Tesis Vakıfları.....	329
İbadethane Vakıfları.....	330
Eğitim Vakıfları.....	330
Sağlık Alanında Yapılan Vakıflar.....	331
Para Vakıfları.....	332
Su Vakıfları.....	333
Yaygın Olmayan İlginç Vakıf Hizmetleri.....	333
Vakıfların Ekonomik Boyutu.....	334
İstihdam Alanında Vakıflar.....	334
Ekonomik canlılık merkezleri olarak Vakıf Hanları, Dükkânlar ve Kervansaraylar.....	335
Tarımsal Üretim Alanları.....	335
Vakıfların Sosyal Ve Dini Boyutu.....	336
Vakıfların Bozulması ve Tasfiyesi Süreci.....	337
Günümüzde Osmanlı Vakıflarının Durumu ve Vakıf Araştırmanın Önemi.....	339
Kaynaklar.....	339

YEDİNCİ BÖLÜM

OSMANLI HUKUKU VE ADLİYE TEŞKİLATI.....	343
Osmanlı Hukukunun Yapısı.....	343
İslam Hukukunun Kaynakları.....	343
Asli Kaynaklar.....	343
Kitap (Kur'an).....	343
Sünnet.....	344
İcma.....	345
Kıyas.....	346
Tâlî Kaynaklar.....	346
İstihsan.....	346
Maslahat-ı Mürsele (İstıslah-Mesalih).....	347
İstishab.....	348
Örf ve Âdetler.....	349
Önceki Şeriatler (Şerairü Men Kablena).....	349
Sahabe Fetvası.....	350
Küllî Kaideler.....	350
İslam Hukuku'nun Özellikleri.....	351
Dini Kaynaklı Bir Hukuk Sistemi Olması.....	351
Dinî ve Hukukî Müeyyidelere Sahip Olması.....	351
Müçtehid Hukukçular Tarafından Oluşturulması.....	351
Kazuistik Metotla Kurulması ve Gelişmesi.....	352

İslam Hukukunun Tarihi Devirleri.....	352
Hız. Muhammed (s.a.s) Devri.....	352
Sahabe (r.a) Devri.....	353
Tabiîn ve Tebe-i Tabiîn Devri.....	354
Müçtehid Hukukçular ve Mezhepler Devri.....	355
Taklit Devri.....	356
Kanunlaştırma Devri.....	356
Örfi Hukuk.....	357
Adliye Teşkilatı.....	358
Tanzimat Öncesi Dönem Adliye Teşkilatı.....	358
Şer'îye Mahkemeleri.....	358
Divan-ı Hümayun.....	359
Cuma Divanı.....	360
Mahkeme Görevlileri.....	360
Kadı.....	360
Kadı Yardımcıları.....	361
Naib.....	361
Muhzır.....	361
Subaşı.....	361
Asesbaşı.....	362
Çavuş.....	363
Tercümanlar.....	363
Müşavirler.....	364
Mübaşirler.....	364
Kâtipler.....	364
Kassamlar.....	365
Mahkemelerin Yetki ve Görevi.....	365
Yetki.....	365
Görev.....	366
Dava.....	366
Taraflar.....	366
Dava Konusu.....	367
İrade Beyanı.....	367
Yargı Mercii.....	368
Deliller.....	368
Şahitlik.....	368
Şahitliği Kabul Edilmeyen Kimseler.....	369
İkrar.....	371
Karine.....	371
Yazılı Belge.....	372

Keşif.....	373
Bilirkşi (Ehlivukuf).....	374
Yemin.....	375
Yargılama ve Karar (Hüküm).....	375
Kanun Yolları.....	376
Tanzimat Dönemi Osmanlı Hukuku.....	378
Tanzimat Dönemi Hukuki Gelişmeleri.....	378
Tanzimat Dönemi Osmanlı Adliye Teşkilatı.....	378
Ticaret Mahkemeleri.....	379
2. Nizamiye Mahkemeleri.....	379
Şer'îye Mahkemeleri.....	380
Cemaat Mahkemeleri.....	380
Konsolosluk Mahkemeleri.....	381
İdare Mahkemeleri.....	381
Askeri Mahkemeler.....	381
Kanunlaştırma Faaliyetleri.....	381
Modern Kanunlaştırma Faaliyetleri.....	381
Osmanlı Devleti'nde Kanunlaştırma.....	382
Tanzimat Öncesi Dönem.....	382
Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri.....	383
Kanunname Geleneğinin Devamı Niteliğindeki Tedvinler.....	384
Rebiülevvel 1256 (3 Mayıs 1840) Tarihli Ceza Kanunu.....	384
15 Ramazan 1267 (14 Temmuz 1851) Tarihli Kanun-u Cedid.....	384
1274 tarihli Kanunname-i Arazi.....	384
Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye.....	385
Avrupa Kanunlarının Tercümesi: İktibas.....	385
18 Ramazan 1266 Tarihli Kanunname-i Ticaret.....	385
6 Rebiülevvel 1280 Tarihli Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi.....	386
28 Zilhicce 1274 (9 Ağustos 1858) Tarihli Ceza Kanunname-i Hümayunu.....	386
5 Recep 1296 Tarihli Usul-ü Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu.....	386
2 Recep 1297 Tarihli Usul-ü Muhakemat-ı Hukukiye Kanunu.....	386
Mecelle-i Ahkam-ı Adliye.....	386
Mecelle'nin Hazırlanma Sebepleri.....	387
Mecellenin Hazırlanışı.....	388
Mecelle'nin Sistemi.....	388
Kaynaklar.....	390
YAZAR ÖZGEÇMİŞLERİ.....	397

ÖNSÖZ

Altı yüz yıldan fazla üç kıtada hüküm sürmüş olan Osmanlı Devleti de sadece askeri gücü ile değil kurumları ve meydana getirdiği yüksek medeniyet ile tarih içinde yüksek bir saygıyı hak etmektedir. Bununla birlikte Osmanlı Tarihini anlamak için sadece siyasi tarihi iyi öğrenmek yetmemektedir. Çünkü 600 yıllık bir medeniyeti sultanların ve vezirlerin işleri olarak görmek yanıltıcı olabilmektedir. Bir devletin ve milletin tarihini doğru anlamanın en iyi yolu o devlet bünyesinde gelişen kültür ve medeniyeti de en ince ayrıntısına kadar öğrenmekten geçmektedir.

Milyonlarca kilometre kare alana hükmetmek, onlarca farklı kültür ve unsuru yönetmek sadece güçlü bir ordu tutmakla mümkün değildir. Tarihçilerin tam bir vukufiyetle dile getirdikleri "Osmanlı Barışı/Pax Ottomana", vakıf medeniyetinden, toprak yönetimine, sarayın idaresinden şehirlerin canlandırılmasına, ticari hayatın gelişmesinden, hukuk kurallarının uygulanmasına kadar pek çok alanda kendisini göstermiştir. Bunu öğrenmek Osmanlı tarihini her yönüyle anlamayı kolaylaştıracaktır.

Elinizdeki kitap, Üniversitelerimizde okutulmakta olan Osmanlı Teşkilat Tarihi, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi ve Osmanlı Kurumları Tarihi adlarıyla okutulan dersler için bir el kitabı olarak planlandı. Böylece özellikle tarih bölümünde okuyan öğrencilerin ders kitabı ihtiyacı giderilmesi amaçlandı. Bununla birlikte genel okuyucunun Osmanlı teşkilat tarihi ile ilgili öğrenmek isteyeceği bütün konulara da yer verildi.

Değerli akademisyenlerimizden Doç. Dr. Mustafa Alkan Osmanlı Devleti'nde Merkez Teşkilatı bölümünü yazdı. Osmanlı Taşra Teşkilatını ise Doç. Dr. İbrahim Solak kaleme aldı. Doç. Dr. Özen Tok, Osmanlı Askeri Teşkilatı bahislerini yazdı. Osmanlı Devleti'nde Vakıflar ve Vakıf Teşkilatı'nu Doç. Dr. Mustafa Güler; Osmanlı İlimiye Teşkilatını Yrd. Doç. Dr. Ümit Kılıç; Osmanlı Hukuku ve Adliye Teşkilatını Doç. Dr. Abdulah Demir; Osmanlı Maliye Teşkilatını ise Doç. Dr. Mehmet Demirtaş yazdı. Her biri kendi alanında Türkiye'nin başarılı ve tanınmış akademisyenleri olan değerli yazarlarımıza teşekkür ederiz.

miare neobet-i Osmanî bunun üzerine kuruldu. Ol zamandan tâ Sultan Mehmed bin Murad Han zamanına değin resm-i Osmanî bunun üzerine idi. Her bar ki sefere huruç etmiye neobet vurulursa Padişahlar ayak üzere dururlar ıydlerde (bayramlarda) dahi bu minval üzere idi. Sultan Mehmed Han'dan sonra ayak üzere durmak kat'olundu", âdet-i saltanattır.

Nebet-i Sultanî olarak mehterhâne çaldırmak dahi bir âdet-i kadîme-i saltanattır. Selçuklulardan Osmanlılara bu adet sürmüştür. Mehterhânedeki çalgı âletlerinin sayıları sınırlı iken zamanla büyüdü ve genişledi ve yalnız saraya, orduya münhasır kalmaktan da çıktı. Her vezir dâiresinde bir mehterhâne bulundurulması âdet oldu. Fâtih devrinden sonra 8 zilzen ile 1 zilzen başından, 8 nekkârezen ile 1 nekkârezen başından, 8 boruzen ile 1 boruzen başından, 8 tablzen ile 1 tablzen başından ve maiyetinde 9 çavuş bulunan iç oğlan başından ibaretti. Bir şey çalmayan 9 çavuşun ellerinde "çevkân" denilen ucu çatal bir değnek bulunurdu. Bu şekilde mehterhânelere dokuz kat denilirdi. Bu hesaba göre bir takım 64 kişiden oluşuyordu.

Mehterhâne'nin birinci zâbiti ve şefi "Mehterbaşı Ağa" idi. Mehterbaşı Ağa zurna çalardı. İkinci zâbiti de "baş mehter ağa denilen "tablzen başı" idi. Diğer âletleri çalanların başlarına da sadece ağa denilirdi. Mehterhâne, her ikinci vakti, vezir mehterhâneleri de ikinci ve yatsı namazları kılınıktan sonra çalardı. Mehterhâne'nin en etkili olduğu an seferlerdeki hücum marşını çaldıkları an olmalıdır. Mehterhâne yeniçeri ocağı ile ilişkili olması 1826 yılında lağve edilmiş, yerine Askerî Bando kurulmuştur.

DİVÂN-I HÜMÂYÛN

Topkapı Sarayında kubbe altında, padişahın başkanlığında toplanan divâna, Divân-ı Hümâyûn denilmiştir. Bu divân, Osmanlı Devleti'nin idare edildiği, bütçesinin hazırlandığı ve kaza mahkemeleri ile sancak ve eyaletlerin divânlarında çözülemeyen şer'î ve hukukî davaların karara bağlandığı en yüksek mahkeme ve idarî makamdır. Divân-ı Hümâyûn, Kanûnî Sultan Süleyman'ın veziriazamı Makbul İbrahim Paşa'nın yaptırdığı kubbeli divânhânedeki toplanırdı. Buraya kubbe altı veya divânhâne denilirdi. Divân-Hümâyûn'da oturma düzeni *Kanûnnâme-i Âl-i Osman*'da bir diğer adıyla *Fâtih Kanûnnâmesi*'nde belirlenmişti. Veziriazamın sağında vezirler, nişancı, solunda sadreyn ağaları denilen Rumeli ve Anadolu kadıaskerleri ve defterdâr otururdu. Divân toplantısı sabah namazından sonra başlar ve öğleye kadar devam ederdi. Bitirile-

meyen işlerin görüşülmesi *ikinci divânında* devam edilirdi. Divân-ı Hümâyûn müzakeresi o günkü rûznâmeye (gündem) göre bittikten ve Birûn Hazinesi ile Defterhâne veziriazamın mührüyle mühürlenip kapandıktan sonra çavuşbaşı elindeki âsâsını yere vurarak Divânın sona erdiğini bildirir ve divân dağılırdı. Divânda alınan kararların uygulanabilmesi için padişahın onayı gerekirdi. Bu kararlara "irade", "irade-i seniyye" veya "irade-i şâhâne" denilmekteydi. Divân günlerinden pazartesi ve salı günleri, divândan sonra arza çıkmak usuldü. Arz, divân kararlarının padişahın onayına sunulması anlamına gelirdi. Arz yazılı ya da sözlü olurdu. Arza ilk yeniçeri ağası, sonra Rumeli ve Anadolu kadıaskerleri, veziriazam ve vezirler girerdi. Arzdan sonra padişah gerek görürse Divân-ı Hümâyûn'da halledilemeyen konulara ilişkin sadrazamın görüşünü almak için onu bir süre daha bekletirdi. Arz sözlü olursa padişah divân üyelerinin ve veziriazamın açıklamalarını dinler ve gerekli emirleri verirdi. Bundan sonra divân üyeleri yemek yerlerdi.

Divânda idarî işleri veziriazam, arazi işlerini nişancı, şer'î ve hukukî işleri kadıaskerler, malî işleri de defterdârlar bakarlardı. Divânda alınan kararlar ve görülen işler, *Mühimme, Âhkâm, Tahvil, Ruûs, Nâme* ve *Ahidnâme* gibi defterlere kaydedilip, bu defterler veziriazamın mührüyle açılıp kapanan *Defterhâne*'de muhafaza edilirdi.

Divân Üyeleri

Divân toplantılarına *veziriazam, vezirler, kadıaskerler, defterdârlar* ve *nişancı* aslî üye olarak katılırdı. Divân toplantılarına reisülküttab, kapıcılar kethüdası ve çavuşbaşı divân hizmetkârları olarak iştirak erlerdi. Divân hizmetkârları oturmazlar, ayakta dururlardı. Kendilerine ihtiyaç duyulduğu hallerde *Şeyhülislâm, Katan-ı Derya* ve *Yeniçeri Ağası* divâna davet edilir ve görüşlerine başvurulurdu. Divânın aslî üyeleri:

Veziriazam

Baş vezir anlamında birinci vezir için kullanılan bir tabirdir. Osmanlı Devleti'nde "vezir-i 'azâm" için, "baş vezir" anlamında "*sadr-ı 'azâm*" tâbiri de çok yaygındır. Ayrıca "vezir-i evvel", *sadr-ı âlî*, vekil-i mutlak, sâhib-i mülk ve sâhib-i devlet gibi unvanlar da kullanılmıştır. Devlet-i 'Aliyye'nin ilk kuruluş yıllarında vezir sayısı tek iken sadece vezir deniliyordu. Sultan I. Murad devrinde vezir sayısı ikiye çıkarılınca birinci vezire "vezir-i 'azâm" unvanı verilmiştir. Veziriazam unvanını ilk alan vezir Çandarlı Hayreddin Paşa olmuştur.

Veziriazamların tayin ve azillerini belirleyen sembol mühür-i hümayûndur. Onun padişah tarafından kendisine verilmesi ile tayin edilmiş, geri alınması ile de azledilmiş olurdu. Veziriazamın azli veya ölümü halinde ikinci veya üçüncü vezir sadârete tayin edilirdi. Bazen diğer vezirlerden, hatta eyâlet vezirlerinden bile sadârete tayin edilenler olmuştu. Makbul İbrahim Paşa'nın Has Oda başlığından sadârete yükseltilmesi ise Devlet-i Aliyye'nin ilk iki yüz yılı içerisinde rastlanan nadir bir tayindir. XVII. asırdan itibaren, yeniçeri ağası, emir-i âhur ve kapıcılar kethüdasının da veziriazamlığa tayin edildiği görülmüştür.

Veziriazamlar, padişahın mutlak vekili olmaları itibariyle çok geniş yetkilere sahip olup, icraatında sadece padişaha karşı sorumlu olmuşlardır. *Fâtih Kanûnnâmesi*'nde: "Bil ki vüzerâ ve ümerânın vezîr-i 'azâm başıdır, cümlelerin ulusudur, cümle umûrun vekil-i mutlakıdır ve oturmada ve durmada ve mertebede vezîr-i 'azâm cümleden mukaddemdir". XVII. asrın ikinci yarısına ait Tevkiî Abdurrahman Efendi kanûnâmesinde ise, din ve devlet işleri, saltanat nizâmının sağlanması, had, kısas, hapis, nefiy, tazir, siyâset cezalarının icrası, dava dinleme, şer'î ve örfî ahkâmı tatbik zulmün bertaraf edilmesi, ülkenin idaresi, eyalet, sancak, timar, tevliyet, imamet, hitabet ve sâire tevcihi, hulâsa bütün ilmiye ve seyfiye mansıplarının verilmesi hususunda bizzat padişah adına vekil-i mutlak olduğu ifade edilir. Veziriazamlar bu kadar yetkiyle donatılmış olmalarına rağmen icraatlarında daima padişahın mutlak otoritesini üzerlerinde hissetmişlerdir. Defterdâr Sarı Mehmed Paşa *Nesayihu'l-Vüzerâ ve'l-Umerâ* adlı eserinde veziriazamların görev ve yetkilerini şöyle sıralamıştır:

- (1) Padişahın mutlak vekili olarak divân üyelerinin işlerini murakabe etmek ve ülke nizamıyla ilgili kanûnâmeleri hazırlayıp ilgili mahallere gönderme,
- (2) Divân-ı Hümayûn'da çözümü yetiştirilemeyen işlerin ikinci veya paşa kapısı denilen divânda karara bağlamak,
- (3) Payitaht ve tersaneninin murakabesi, yâni veziriazamın, yeniçeri ağası, iktisab ağası, İstanbul kadısı ve subaşığı yanına alarak İstanbul'da halkın zaruri ihtiyaçlarının satıldığı kapanları ve pazar yerlerini teftiş edip, gıda maddelerine haftalık narh koyup esnafı denetlemesi,
- (4) İdarî yetkilerini tenkil etmek, Osmanlı Devletini yöneten, seyfiye, kalemiye ve ilmiye zümrelerinin, yâni askerî sınıfın görev yerlerine tayin, terfî ve azillerini padişah adına yapmaktır.

Veziriazamlar, istedikleri zaman huzura çıkma, yabancı elçileri kabul etme, bayramlarda ilmiye dışındaki devlet erkânının bağlılıklarını göstermek amaçlı olarak konağında kabul etme, her hafta yeniçeri ağasını kabul etme, cuma günleri namazdan önce bütün devlet erkânının bağlılıklarını kabul etme, cuma namazına çavuşlar, çavşigirler ve müteferrikalar eşliğinde gitme, padişahın mühür-i hümayûnunu taşıma ve sefere gittiğinde beş tuğ taşıma ayrıcalıklarına sahiptirler. Veziriazamlar, kallavî denilen kavuk takarlar, üst tabir edilen dört kollu ağır sırma işleme kaplı samur kürk giyeler, bellerine murassa- süslü hançer takarlardı. Seferlerde kullandıkları büyük çadırlara *otağ-ı âsafî* denirdi. Osmanlı Devleti'nde I. Murad'ın ilk veziriazamı tayin ettiği 1361 yılından 1922 yılına kadar geçen 561 yıllık süreçte -tekrarlar hâriç- 215 veziriazam görev yapmıştır.

Veziriazam Divânları

İkinci Divânı

Veziriazamlar, Divân-ı Hümayûn'da bitmeyen işleri salı ve cuma günleri dışında kendi konaklarında İkinci namazından sonra topladıkları divânda görüşürlerdi. Bu divâna ikinci divânı adı verildi. Veziriazam İkinci Divânında çözülemeyen meseleleri Divân-ı Hümayûn'a havale ederdi. Padişahın mutlak vekili olarak ona sunulması lüzum görülmeyen konular İkinci Divânında görüşülebilir ve çözülebilirdi. Divân-ı Hümayûn üyeleri İkinci Divânı gündemi kendilerini ilgilendiriyorsa katılırlardı. XVIII. asra kadar veziriazamların devlet işlerini yürüttükleri resmî bir konakları yoktu. Her veziriazam ikinci divânını kendi konaklarında yaparlardı. IV. Mehmed, 1654 yılında Alay köşkü karşısında yer alan Halil Paşa Sarayı'nu bu iş için ayırdı. III. Ahmed devrinde Fatma Sultan'ın Çağaloğlu'ndaki sarayı hükümet konağı olarak ulanılmaya başlandı. Paşa Divânı'na önceleri Bâb-ı Âsafî Tanzimat'tan sonra Bâb-ı Âlî denilmeye başlanmıştır.

Çarşamba Divânı

Çarşamba Divânı, her Çarşamba sabahı pâyitaht İstanbul'un meselelerini görüşmek üzere Sadrazamın başkanlığına toplanan divândır. Veziriazam, her Çarşamba sabahı İstanbul ve Bilâd-ı Selâse denilen Eyüp, Galata ve Üsküdar kadıları ile kendi divânhanesinde bir araya gelirdi. Kadıların Divânhâne'ye gelmelerinden hemen sonra veziriazam da selimî kavuk ve erkân kürküyle Divânhâne'ye çıkardı. Bu sırada Mehterhâne'nin nevbet çalması âdettendi. Bu divânda

İstanbul halkının şer'î ve örfî şikâyetleri görüşülürdü. Ayrıca İstanbul'un iâşe, asayiş, temizlik, su, ulaşım ve yangın gibi meseleleri burada ele alınıp çözümler üretilir, alınan kararlar da veziriazamın mührüyle onaylandıktan sonra, ilgili yerlere havale edilirdi. Divân-ı Hümayun Çavuşları ve tezkireciler de divânda vazifelerini yaparlardı. Ayrıca İstanbul'da bulunan beylerbeyi ve sancak beylerinin Çarşamba divânı öncesi veziriazama ziyaretleri adetti. Çarşamba divânı, XIX. asrın ortalarında Bâb-ı Âlî'de yapılan reformlar sırasında kaldırılmıştır.

Cuma Divânı

Cuma günü sabah veziriazamın başkanlığında kurulan divândır. Bu divâna "Huzur Murafaası" da denilmiştir. *Fâtih Kânûnnâmesi*'ne göre şer'î ve örfî davalar padişahın mutlak vekili olan veziriazamın huzurunda görüşülür ve karara bağlanırdı. Cuma günleri sabah namazından sonra kadıaskerler "örf" denilen büyük kavuklarını giyerek veziriazamın konağına, yâni Bâb-ı Âsaff'ye gelirler ve divânhanede yerlerini alırlardı. Divânda veziriazamın sağında Rumeli, solunda da Anadolu kadıaskeri otururdu. Anadolu kadıaskerinin yanında ayakta büyük tezkireci, çavuşbaşı, çavuşlar kâtibi ve diğer divân çavuşları ve bunların alt tarafında muhızır ağa ile bostancılar odabaşısı, kethüda yerleri, cebeci ve topçu çavuşları dururlardı. Bunların dışında muhızır ağanın maiyeti olan muhafız yeniciler de divânhâne merdiveninin aşağısında yer alarak verilecek emri beklerlerdi. Divânda, davanın görülmesi, davacı ile davalının yüzleştirilmesi ve dinlenmesi biçiminde olurdu. Bunun için Cuma divânına "Huzur Murafaası" denilmiştir. Dava tek celsede karara bağlanırdı. Cuma divânlarında kadıaskerlere yemek verilirdi. Yemekten sonra araştırma ve incelemeye ihtiyaç duyulan davalar üzerinde bir süre daha çalışıldıktan sonra kazaskerler divândan ayrılırlardı. Cuma divânlarına veziriazamlar XIX. asrın başından itibaren, iş yoğunluğu sebebiyle katılmamışlardır. Bundan sonra cuma divânlarına şeyhülislâmlar nezâret etmeye başlamıştır.

Vezirler

Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinde padişahın devlet işlerinde yardımcısı iken zamanla iş yükün artmasıyla sayıları artmış ve içlerinden en kıdemlisinin veziriazam olmasıyla ona yardımcı olan devlet adamlarına verilen bir payedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde bir vezir vardı. I. Murad devrinde biri veziriazam olmak üzere iki, Yıldırım Bâyezid devrinde üç, II. Murad devrinde

dört vezir oldu. Bu sayı Kanunî'nin son yıllarında yediye ulaşmıştır. XVI. Asrın sonlarına doğru defterdâr, nişancı, kaptan paşa ve büyük eyalet beylerbeylerine de vezirlik pâyesi verilmesi sebebiyle sayılarının 1596'da 16'ya, 1599'da 23'e çıktığı ve statülerinin dâhil ve hâriç olarak ikiye ayrıldığı görülmüştür. Bunlardan Divânda görev yapanlara dâhil (kubbe) vezirleri, vezir rütbesi ile büyük eyaletlere beylerbeyi olarak tayin edilenlere de hâriç vezirleri denilmiştir. Bu kadar çok vezirin olması devlete büyük yük getirdiğinden, XVII. asırda sayıları tedricen azaltılmış, Köprülü Mehmed Paşa sayılarını yediye düşürmüştü, XVIII. asrın başlarında da üçe indirilmiştir. Divân-ı Hümayûn'un bütün yetki ve görevleri Bâb-ı Âlî'ye devredildiğinden, 1731 yılından itibaren kubbe veziri tayini yapılmamıştır. Bir paye olarak büyük eyâlet valilerine ve -nezâretlerin ihdasından sonra- nâzırlara verilme geleneği imparatorluğun sonuna kadar sürmüştür.

Divânda veziriazamın sağında kıdem sırasına göre otururlardı. Anadolu ve Rumeli beylerbeylik görevlerinden sonra kubbe veziri tayin edilirdi. Veziriazamın gitmediği seferlerde *seraskerlik* görevi tecrübeli vezirlerden birine verilirdi. Vezir bu görevi sırasında veziriazamın yetkilerine haizdi. Yaşının ilerlemesi, görevi kötüye kullanması ve görevde yetersizliği gibi sebeplerle azledilirdi. Görevden alınan vezirlerin vezirlik alâmeti olan tuğ ve sancağı geri alınırdı. Fâtih Kanûnnâmesi'ne göre vezirlere bir milyon ile 200 bin akça arasında değişen miktarlarda haslar verilirdi. Vüzerâ haslarını vüzerâ hassı voyvodası idare ederdi. Ayrıca vezirler, ağnam vergisi ile padişaha gelen hediyelerden hisse alırlardı. Emekliye sevk edilenlere de arpalık verilirdi.

Kadıaskerler

Kadıasker, ordu kadısı demek olup önceleri sadece ordunun şer'î ve örfî davalarına bakmakla görevli iken zamanla sivil halkın da işlerine bakmışlardır. Bu müesseseye ilk kez I. Murad devrinde 1361 yılında ihdas edilmiştir. İlk kadıasker de Bilecik, İznik ve Bursa kadılıklarında bulunmuş olan zamanın en büyük âlimi Çandarlı Kara Halil'dir. Fâtih devrinin son yıllarına kadar Divânda tek kadıasker bulunuyordu. 1477 yılında Veziriazam Karamanlı Mehmed Paşa, Fâtih'e ülke sınırlarının genişlemesi münasebetiyle bir kadıaskerin yeterli olmadığını söylemesiyle Fâtih, mevcut Kadıasker Müslihiddin-i Kastalanî'yi Rumeli Kadıaskerliğine, İstanbul kadısı Hacı Hasanzâde Muhyiddin Mehmed Efendi'yi de Anadolu Kadı-

askerliğine tayin etmesiyle kadıasker sayısı ikiye çıktı. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran ve Suriye seferleri sonucu *Arap ve Acem Kadıaskerliği* adıyla üçüncü bir kadıaskerlik ihdas edildiyse de iki yıl sonra 1518 yılında bu bölge Anadolu kadıaskerliğine bağlanmıştır.

Kadıaskerler divânın tabii üyesiydi. Teşrifatta vezirlerin hemen arkasında önce Rumeli Kadıaskeri daha sonra Anadolu kadıaskeri yer almaktaydı. Kadıaskerliğe mevleviyet denilen yevmiyesi 500 akça olan kadılıklardan getirilirdi. Vazife müddetleri XVII. asıra kadar iki yıl olup, daha sonra bir yıla indirilmiştir. Süresini dolduran kadıasker mezul olur, yerine başkası tayin edilirdi. Anadolu kadıaskeri, terfi edince Rumeli kadıaskeri, Rumeli kadıaskeri terfi edince Şeyhülislâm olurdu. Rumeli kadıaskeri, Divân-ı Hümâyûn'da görüşülemeyen şer'î ve örfî davaları, veziriazam ile İkinci Divânında dinler ve karara bağlardı. İş yoğunluklarında bu divâna Anadolu kadıaskeri de çağrılırdı. Kadıaskerler, divân toplantılarından sonra yeniçeri ağasından sonra padişaha arza girerler, tayin edilecek yevmiyeleri 50 akçenin üzerindeki müderris ve kadılarla ilgili mütalalarda bulunurlardı. Ayrıca Salı ve Çarşamba günleri hariç diğer günler kendi konaklarında divân kurarak sorumlu oldukları bölgelerle ilgili işleri yürütürlerdi. Yanlarında tezkereci, ruznâmecî, matlabcı, tatbikçi, mektupçu ve kethüda çalışırdı. Ayrıca davalı ve davacıları divâna getiren yirmişer adet muhızır bulunurdu. Kadıaskerler, ordu da dini temsil ederler, padişahların sefere çıkması halinde sefere katılırlar, padişah sefere gitmiyorsa, onlar da katılmaz ve yerlerine "ordu kadısı" tayin edilirdi. Divân-ı Hümâyûn'da görülen işler Bâb-ı Âli'ye bırakılınca kadıaskerler cuma günleri Bâb-ı Âli'ye giderler, burada Veziriazamın başkanlığında yapılan, *huzur murafaası* denilen toplantıya katılırlar ve davalara bakarlardı. 1838 yılından itibaren Şeyhülislâmlık bünyesine katılan bu kurum bir ilmiye makamı ve payesi olarak Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam etmiştir.

Defterdar

Defter ile *dâr* kelimelerinden teşekkül etmiş bir tâbir olup, "*defter tutan*" demektir. Şark İslâm devletlerindeki *mustavfi*'ye Osmanlılar *defterdâr* demişlerdir ki, bugünkü *mâliye bakanına* tekâbüül eder ve İhhanlıların *daftardârî-i memâlik* inden alınmıştır. Osmanlı Devleti'nde defterdar tabiri XIV. asrın sonlarında, I. Murad zamanında kullanılmaktadır. Bu süreçte Osmanlı mâliye teşkilâtının temeli atılmış, zamanla teşkilât gelişimini sürdürmüştür. *Fâtih Kânûnnâmesine* göre,

"*defterdâr padişah malının vekili*" olarak gösterilir, hazîne-i birûn denilen devlet hazinesi ile maliye kayıtlarını ihtiva eden hâzine-i evrakın (defterhâne) açılıp kapanması defterdârın huzurunda olurdu. Divânın aslî üyelerinden olan defterdâr, sadece salı günkü divân sonunda arza girer ve kendi dairesiyle ilgili bilgileri verirdi. Ancak padişahın huzurunda okuyacağı telhîs hakkında daha önce veziriazâm ile görüşür ve onun olurlarını alırdı.

XV. asrın son yarısına kadar Osmanlı Devleti'nde bir baş defterdâr ile onun maiyeti olarak hazîne ve mal defterdârı vardı. Bütün mâlî işlerden *baş defterdâr* sorumluydu. Ülkenin genişlemesiyle II. Bayezid zamanında iki yeni defterdâr tayin edildi. Rumeli'deki haslar ile mukataalara bakana *baş defterdâr* veya *Rumeli defterdârı*, Anadolu'daki haslar ile mukataalara bakana da *Anadolu defterdârı* denildi. Yavuz Sultan Selim'in doğu Anadolu ile Suriye'yi ele geçirmesi ile Halep'te *Arap ve Acem defterdârlığı* ismi ile yeni bir defterdârlık kuruldu. XVI. asrın ortalarında da Anadolu ve Rumeli defterdârlıklarına bağlı olan yalılar (sâhil bölgeler) ile İstanbul mukataaları ayrılmak suretiyle, devlet merkezinde, *şikk-ı sâni* unvanı ile, yeni bir defterdârlık daha ihdâs edildi. III. Mehmed zamanında Tuna nehri havzasındaki haslara bakmak üzere *şikk-ı sâlis* (veya Macaristan) defterdârlığı kuruldu ise de çabuk kaldırıldı. Yine XVI. asrın son yarısı içinde (1574'ten evvel) mâlî zaruretler sebebiyle *Arap ve Acem defterdârlığı* dağıtılarak, Diyabekir, Şam, Erzurum, Trablus ve Halep eyaletleri için *beş kenar defterdârlığı*, 1584'te de Anadolu defterdârlığı içindeki Anadolu, Karaman ve Sivas eyaletlerinin mâlî işleri bu defterdârlıktan ayrılarak *üç kenar defterdârlığı* kuruldu. Ancak bu defterdârlıklar da kısa süre sonra kaldırılacaktır. XVII. asrın ortalarından itibaren defterdârlar; *şikk-ı evvel*, *şikk-ı sâni* ve *şikk-ı sâlis* isimleri ile anılmışlardır. XVIII. asrın sonlarında III. Selim tarafından kurulan Nizâm-ı Cedîd ocağının giderleri için oluşturulan Nizâm-ı Cedîd hazinesine memur edilen *şikk-ı sâni defterdârı*, Nizâm-ı Cedîdin kaldırılışıyla beraber lağvedildi. *Şikk-ı sâlis defterdârı* 1804 yılında tersane hazinesine bakıyordu. Defterdârlık 1838 yılında kaldırılıp yerine *Maliye Nezâreti* kuruldu.

Osmanlı Devleti'nde bütün defterdârlıklar mâlî işlerde müstakil olmakla birlikte, eyaletlerdeki kenar defterdârlardan gelen ve sorulan işler hakkında padişaha mârûzatta bulunmak *baş defterdâr*a ait bir yetkiydi. Baş defterdâr bu yönden diğer defterdârların âmiri konumundaydı. Bayram tebriklerinde padişah vezirlere olduğu gibi

defterdâra da ayağa kalkardı. *Fâtih Kanûnnâmesi'*ne göre defterdârın divândaki yeri kadıaskelerin alt tarafıydı. Defter emîni, şehir emîni ve reisülküttab defterdâr olabiliyordu. Baş defterdârın derecesi Rumeli beylerbeyi düzeyindeydi. Verilecek has miktarı 600.000 akça, emeklilik halinde 90.000 akça arpalık verilmesi hükümdü.

Nişancı

Nişancı, Divân-ı Hümâyûn'un tabii üyelerinden olup, Osmanlı kaynaklarında tevkîi, tuğraî veya muvakkî isimleriyle de anılmaktadır. Nişancı tâbiri "nişan" deyiminden çıkmıştır. Nişancıya, ferman, ber'at ve nâme-i hümâyûn gibi padişah hükümlerine tuğra çeken anlamında "tuğrakeş" de denilmiştir. Osmanlı padişahlarının imzasına kısaca nişan veya tuğra denildiği gibi, diplomatik yazışmalarda Nişân-ı Hümâyûn, Nişân-ı Şerîf, Tevkî'-i Hümâyûn, Alâmet-i Şerîfe, "Nişân-ı Şerîf-i âl-i şân-ı Sultânî ve tevkî'-i refî'-i Hümâyûn" olarak da adlandırılıyordu.

Padişahın buyruklarına tağra çekmek çok önemli bir görevdi. Bu görevi nişancılar yapmaktaydı. Nişancılar, derece ve rütbe itibarıyla defterdârlar ile aynı iseler de protokolde defterdardan sonra geliyorlardı. Bu durum *Fâtih Kanûnnâmesi'*nde şöyle belirtilmiştir: "*Evelâ vüzerâ oturub bir cânibe kadıaskerler onların altına defterdârlar oturalar ve ol bir cânibe nişancı oturur*". Derecesine ilişkin de; "*ve nişancının mertebesi eğer vezâret ve beylerbeylik ise defterdârlara tasaddur (üstün) eder ve eğer sancak ile nişancı ise defterdârdan aşağı oturur*".

Kanûnnâmelere göre nişancılar, Tuğra-i Şerîf hizmetiyle memurdur. Memurlar kanûna ait hükümleri yazar, mümeyyizi (yardımcısı) düzelttikten sonra nişancı tuğrasını çekerdi. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Nîmeti Efendi ve Abdurrahman Efendi kanûnnâmelerine dayanarak nişancının görevlerini beş başlıkta toplamıştır. Buna göre;

Ferman ve beratları hükümdar adına tuğra çekmek,

Devlet nizamını temin eden kanunların çıkarılmasında öncülük etmek,

Has, zeâmet ve timar gibi dirliklerin dağıtımında veziriazama yardımcı olmak,

Divân işlerinin düzenli çalışmasını sağlamak,

Padişahın, yabancı devlet başkanlarına yazacağı mektup suretlerini yazmak ve müslüman devlet başkanlarından gelen mektupları tercüme etmek.

Osmanlı Devleti'nde nişancılık hizmetinin Orhan Gazi devrinde itibaren var olduğu, Sultan Orhan ve hâleflerinin tuğralarının mevcudiyeti bilinmektedir. Fuad Köprülü, nişancılık kurumunun eski Türk devlet teşkilâtından yararlanılarak ortaya çıktığını ve ilk Türk-İslâm devletlerinden de Osmanlılara kadar intikal ettiğini belirtmektedir. Ancak nişancıya ait sarîh bilgileri, ilk Osmanlı teşkilâtında, bu memuriyetin vazife ve sorumluluklarını, toplu halde *Fâtih kanûnnâmesinden* öğrenmekteyiz. Nişancılar, XVI. asrın başlarına kadar ilmiye sınıfı mensupları arasından kalemi kuvvetli olanlar arasından seçilirdi. *Fâtih Kanûnnâmesine* göre nişancıların "dâhil" ve "sahn" müderrisleri arasından seçilmeleri kanundu. Padişah mektuplarının yazımı işi XVI. asırda reisülküttaplara verilince, nişancıların görevi daraldı ve XVII. asırdan itibaren de nâme, ber'at ve ahidnâme işlerinin Divân kâtiplerine verilmesi, XVIII. asırdan itibaren önemini yitirmesine sebep olmuş, ancak teşrifattaki yerini korumuşlardır. Nişancılık görevi 1836 yılında kaldırılarak bu görev *defter eminliği*ne verildi. Nişancılık adı bir süre daha *tuğra-nüvislik* şeklinde kullanıldı. Bu dönemde önemli işlere ait fermanlara tuğrayı, *Bâb-ı Âli*, diğer işlere ise *defter eminliği* çekti. 1838 yılında *Bâb-ı Âli tuğracılığı* ile *defter eminliği* birleştirilerek *Bâb-ı Âli tuğra-nüvisliği* kuruldu. Tanzimat'tan sonraki devlet teşkilâtında nişancılığın vazifelerinin aslî bir kısmını *mâbeyin baş-kâtipliği*, bir kısmını reisülküttâblığın yerini almış olan *hâriciye nâzırlığı*, bir kısmını da *maliye ve defter-i hâkânî dâireleri* üstlenmiştir.

Divân-ı Hümâyûn Kalemleri

Reisülküttâb

Kâtiplerin reisi manasın gelir. Fiilen Divân-ı Hümâyûn üyelerinden olmasa da, kedisinin tahrir ve divân muamelatındaki vukufu itibarıyla ehemmiyeti büyüktür. Nişancıya tâbi olarak çalışırdı. Divânda muamelesi görüşülecek evrakı veziriazamın önünde okumak, divânda karar alınan kanuna ait raporları yazmak başlıca görevlerindendir. XVII. asrın sonlarında Divân-ı Hümâyûn toplantılarının ehemmiyetini kaybetmesi işlerin İkinci divânına intikal ettiği süreçte reisülküttabın nüfuzu artmıştır. Bu dönemden itibaren divân görüşmelerinde devlet işleri hakkında görüş bildiren üyeler arasında yer aldığını görüyoruz. Özellikle sadrazamın dış ilişkilere ait konularda en fazla yararlandığı makam olmuştur. Reisülküttâb, siyasi işlerde, murahhaslık hizmetlerinde ve ecnebi sefirlerle yazışmalarında hep etkin olmuştur. Bu itibarla Sultan II. Mahmud 1836 yılında

reisülküttapluk ve teşkilâtını Umûr-ı Hariciye Nezâreti'ne dönüştürmüş, reisülküttabı da Hariciye Nâzırı tayin etmiştir.

Reisülküttaplar terfi ettiklerinde elli akça yevmiye ve sancak beyi payesiyle maiyetinde oldukları nişancılığa yükseltildi. Reisülküttaplığa da tezkirecilikten geçilirdi. Divân-ı Hümayûn toplantıları zamanında reisülküttab veziriazamdan önce divâna gelir, müzakereden önce divânhaneye girip kanûnnâmedeki gibi kemâl-i edeple yürüyüp veziriazamın sağ tarafına telhis kesesini bırakır, bir söyleyeceği varsa yavaşça kulağına söyler ve yerine dönerdi. Reisülküttaplar diğer divân hocaları, yani *Beylikçi*, *Tahvil*, *Ruûs* ve *Amedî* kalemi müdürleri gibi, softtan üst elbisesi ve lokmalı pamuklu iç kaftanı ve başına da mücevveze denilen kavuk giyerdi. Divân-ı Hümayûn'un aslî kalemleri olan *Beylikçi*, *Tahvil*, *Ruûs* ve *Amedî* kalemleri reisülküttâba tâbi olarak çalışmaktaydılar.

Aslî Kalemler

Beylikçi Kalemi

Beylikçi, Divân-ı Hümayûn'a bağlı beylikçi, ruûs ve tahvil kalemlerinin âmiri ve reisülküttabın yardımcısıdır. Beylikçi kalemi ise, başında beylikçinin bulunduğu, reisülküttaba bağlı en önemli kalem. Bu kalemin âmirine Beylikçi Efendi denilmiştir. Kelimenin aslı bitikçiden gelmiş olabileceği tahmin edilmiştir. Bu dâirenin tam olarak ne zaman kurulmuş olduğu bilinmemekle birlikte, adı farklı olsa bile, divânın teşkil ettiği tarihten beri mevcut olması muhtemeldir. Şer'î saha dışında divândaki bütün muamelâtın düzenlenmesi, divân defterlerinin tutulması, ahidnâme, ferman, hatt-ı hümayûn ve nâme-i hümayûnların hazırlanması ve kontrolü bu dâirenin görevleri arasındadır. Devlet muamelâtı Divân-ı Hümayûn'dan önce Paşa Kapısı'na daha sonra Bâbîâli'ye intikal edince beylikçiliğin de önemi artmıştır. Divân-ı Hümayûn'da görüşülüp karara bağlanan konuların müsveddeleri kalemde hazırlanır, belikçinin ve reisülküttabın kontrolünden geçtikten sonra temize çekilir, tuğra için nişancıya gönderilirdi. Yabancı devletlerin elçilerinden Hariciye Nezâreti'ne gelen evrak önce Beylikçi Kalemine gelir, Beylikçi, "muktezâ" işareti koyarak ilgili birime havale ederdi. 1873 yılında Beylikçi Kalemi kesedar ve mümeyyiz idaresinde kanun memuru, iki mukabeleci, iki hulâsa memuru, başdefteri ve birçok kâtipten oluşuyordu. Görevliler üç sınıf halinde kırk kişiye ulaşmaktaydı. Beylikçiler, Umur-ı Hariciye Nezâreti kuruluncaya kadar reisülküttabın başyardımcısı iken, reisülküttabın Hâriciye Nâzırı olmasıyla

1837 yılında sadarete bağlanmış ve imparatorluğun sonuna kadar devam etmişlerdir.

Tahvil Kalemi

Tahvil, sefere iştirak etmemek veya ölüm sebepleriyle boş kalan timar ve zeâmetlerin başka birine verilmesi yerine kullanılan bir tabirdir. Tahvil kalemi merkezden tayin edilen vezir, beylerbeyi, sancakbeyi ve mevleviyet dereceli vilâyet kadılarının ber'atları ile timar ve zeâmetlerin kayıtlarını tutan kalem. Bu kaleme, *nişan* veya *kese kalemi* de denilmiştir. Tahvil kaleminin âmiri *tahvil kesedarı* idi. Bir kimseye zeâmet ve timar verildiği zaman kayıtlar Defterhâne'de derkenâr olunarak Divâna gelen arz üzerine "mücebince tevcih olunmak buyruldu" yazılıp *tahvil kalemine* gönderilir, bu kalemde tahvil hükmü yazılır, bu hükme binâen de *Defterhâne*den berat tezkiresi verilir ve son olarak *Divân Kalemi*'nde bunun beratı yazılırdı. Tahvil kalemindeki muamelâtı *tahvil kesedarı*, yardımcısı *mümeyyiz* ile *mübeyyiz* ve *mülâzım* adı verilen memurlar tarafından yerine getirilirdi.

Ruûs Kalemi

Ruûs, Arapça baş manasına gelen re'sin çoğulu bir kelimedir. *Ruûs kalemi*, Divân-ı Hümayûn'un en önemli dairelerinden olup, vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, mevleviyet dereceli vilâyet kadıları, timar ve zeâmet sahipleri hâric, devlet hizmetinde bulunan görevlilerin tayin ber'atları ile vazife tevcihlerine ait belgelerin hazırlandığı ve bunlara dair kayıtların tutulduğu kalem. Bu çeşit görevlilerin tayin muamelelerini gösteren belgeye *ruûs*, bu muamelelerin kayıtlarının tutulduğu defterlere de *Ruûs Defterleri* denilir. Ruûslar üç çeşitti.

Ruûs kalemi ruûsları: Şeyhülislâm ile Bilâd-ı Selâse (Eyüp, Galata ve Üsküdar) kadılarının, Bâbüsaâde ağasıyla Yeni Saray ağası, Enderun serkilerci nezâretinde olan evkaftaki vazife sahiplerinin, Anadolu'daki vakıflara ait vazifelerin ve kale muhafızı neferlerin ruûsları.

Ordu Ruûsları: Sadrazam nezâretinde olan vakıflara, seferde olan Kapıkulu süvari bölüklerine, cebeci, topçu, top arabacı, ulûfeli müteferrikalara ait ruûslardı ki, bunları sefer zamanı sadrazam inha ederdi.

Rikab Ruûsları: Rikâb ruûsları iki kısımdadır. Birincisi *küçük ruznamçe ruûsları*dır ki, bunlar kapıcılar, avcı bölükleri, Divân-ı Hümayûn kâtipleri, çarşıgırlar, İstanbul'da bulunan divân çavuşları ve müte-

kâid müteferrika ruûslarıdır. İkincisi ise Piyade ruûslarıdır ki, bunlar; saray aşçıları, alemdârlar, mehterân, Divân-ı Hümâyûn sakaları, hassa çamaşırcıları, saraya mensup ehl-i hiref (sanatkârlar), Esi Saray tabip ve cerrahları, esnaf kethüdaları ve mukataa kâtiplerine ait ruûslardı.

Ruûs kalemi oldukça kalabalıktı. XVIII. asrın son yarısında kâtip, şagirt ve şerhli isimleriyle anılan mülâzım kayıtların sayıları yüz ellinin üzerinde olduğu kayıtlara yansımıştır.

Âmedî Kalemi

Amedî kaleminin reisine Amedî, Amedci veya Âmedî-i Divân-ı hümâyûn denirdi. Tanzimat'tan önce doğrudan reisülkütuba bağlı olup, onun veziriazam namına yazdığı bütün yazıları kaleme alan kişiydi. Aynı zamanda reisülkütubun yabancı elçiler ile yapılan görüşme veya müzakerelerde hazır bulunur, bu müzakerelerin zaptını tutardı. Hâcegânlık rütbesine hâizdi. Yeni verilen timar ve zeâmetler için reisülkütub harçlarını o tahsil eder, "tahsil olundu" anlamında farsça "âmed" kelimesi ile işaret olunduğu için, bu işi yapana da amadî olarak isimlendirilmiştir. Amedîcilik vazifesi daha eski olmakla beraber, XVII. asrın sonu XVIII. asrın başında ihdas edildiği kabul edilmektedir. Bu kalemin vazifesi Tanzimat'tan sonra genişlemiş ve daha da önem kazanmıştı. Amedci, devlet dairelerinden sadarete gönderilen ve buradan da mabeyne gönderilen evrakın kayıtlarını tutmak ve mâbeyn başkâtibine göndermek, padişaha arz olunan ve buradan sadarete arz olunan irade-i seniyyeleri kaydetmek vazifeleri yerine getirirdi. Amedci Bey, Âmedî-i Divân-ı Hümâyûn kaleminin en büyük âmiri olup, Ricâl-i Bâbîâlî'nin beş büyük memurdan biriydi. Ayrıca saray ile haberleşmeye memur olması itibariyle sadâretin en itibarlı kalemi olmuştu. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakkî hükümeti, *Âmedî-i divân-ı hümâyûn* unvanını *Meclis-i Vükelâ ve Maruzât kalemi baş kâtipliği*'ne dönüştürdü ise de, bilâhare 1912'de Şûrâ-yı Devlet, eski unvanına iade etti.

Bağlı Kaleler

Teşrifât Kalemi

Osmanlı Devleti'nde teşrifât kalemi, Kanunî Sultan devrinde ihdas edilmiştir. Mûtat merâsimlerde törene katılanların bulunacakları yerleri belirlemek ve merâsimlerle ilgili işlemleri yürütmekle görevli dairenin adıdır. Dairenin amirine "teşrifâtçı" veya Teşrifâtî-i Divân-ı

Hümâyûn" denilirdi. Merâsim zamanı, kabulün gün ve saatleri Teşrifât Defterleri'ne yazılırdı. Saray seremonisini, merâsimleri bilmesi gereken teşrifâtçı, gerek Saray ve Divân-ı Hümâyûn'da ve gerekse Paşa Kapısı'nda yapılan merasimleri Teşrifât defterlerine göre protokolü tatbik ederdi. Divânda ulûfe dağıtılması, elçi kabûlü, ziyaretler, Mısır Hazinesinin gelişi sırasındaki merâsim, Padişah cülûsu, şehzâdelerin sancağa gönderilmesi, bayramlaşma, Donanma-yı Hümâyûn'un denize açılması veya bir geminin denize indirilmesi, Ordu-yı Hümâyûn'un sefere çıkması, Sürre-i Hümâyûn'un gönderilmesi, ayrıca veziriazamın dairesindeki merasimler teşrifâtçının görevleri arasında yer almaktaydı.

Teşrifât kalemi önceleri Divân-ı Hümâyûn'a bağlı iken III. Ahmed zamanında Paşa Kapısına nakledilmiş ve Sadâret Kethüdalığı'na bağlanmıştır. Teşrifât kalemi, Tanzimat'tan sonra teşrifât dairesi olarak anılmıştır. Teşrifât kaleminde *teşrifâtçının* dışında *teşrifât halifesi*, *kesedâr* ve *kaftancıbaşı* gibi görevliler çalışmaktaydı. Teşrifât halifesi ve kesedârı, saray ve devlet merâsiminin sicillerinden sorumlu, kaftancıbaşı da padişah veya sadrazamın kabul ettiği kişilere giydirilecek kaftanda sorumluydu. Tanzimat'tan sonra teşrifâtçı, teşrifât nâzırı olmuştur.

Vak'anüvislik Kalemi

Vak'anüvis Osmanlı merkez teşkilâtında vazifeli devlet tarihçisine verilen unvandır. Vak'anüvis, kendilerinden önce yazılanları tedvîne ve hizmette buldukları zamanın hâdiselerini tahrîre memur edilerek Osmanlı tarihinin telifine görevlendirilmişlerdir. Tarihin lüzum ve faydası anlaşıldığı devirlerden itibaren vak'alar resmî memurlar tarafın tutturulmuş ve vakayî'nâmeleri birer vesika olarak eski nesiller yenilere bırakmıştır. Genel kabule göre Osmanlı Devleti'nde XVIII. asrın başından itibaren Divân-ı Hümâyûn'a bağlı bir vak'anüvislik kalemi mevcuttur. Günlük olarak olayları kronolojik sıraya göre kaydeden kişiye vak'anüvis, onun yaptığı işe vak'anüvislik, bulunduğu daireye de vak'anüvislik kalemi deniliyordu. Vak'anüvis Divân-ı Hümâyûn'da diğer bütün kalemlerin de bağlı olduğu reisülkütuba bağlı olarak çalışıyordu. Şu halde vak'anüvis, beylikçi, tahvil, ruûs ve amedî kalemlerine gelen gizli olmayan evraktan kendisine verilenleri kaydediyordu. Vak'anüvisliğe tayin edilen bir kişinin ilk yapması gereken iş, kendisinden önceki vak'anüvisin tuttuğu kayıtları bir tarih kitabına dönüştürmek olmuştur. Osmanlı Devleti'nde tayin edilen ilk resmî vak'anüvis Ha-

lepli Mustafa Naima Efendi (1655- 1716)'nin olduğu kabul edilmektedir. Naima tarihini Amcazâde Hüseyin Paşa'nın emriyle yazmış ve adını "*Ravzatü'l- Hüseyin Fî Hülâsât-ı Ahbari'l- Hafikîn*" koymuştur. Naima'dan sonra Rifat, Raşid, Küçük Çelebi-zâde Âsım, Sâmî, Şakir, Re'fet, Hıfzı, Suphi, İzzî, Şefik, Rami, Hâkim, Mehmet Said, Musa zâde Ubeydullah, Behçetî, Süleyman Molla, Enverî, Edip, Halil Nuri, Vâsıf, Pertev, Âmir, Mütercim Âsım, Şani zâde Ataullah, Esad, Mehmed Recai efendiler ile Ahmed Cevdet Paşa, Lütfi ve Muallim Naci efendiler ve son olarak da Abdurrahman Şeref Bey (1853-1925) sırasıyla vak'anüvislik yapmışlardır. İlk vak'anüvis Mustafa Naima Efendi'den, son vak'anüvis Abdurrahman Şeref Bey'e kadar, iki asırdan bir çeyrek asır fazla süren bu kalem, Osmanlı Devleti yıkılınca sona ermiştir. Naima, Ahmed Cevdet Paşa ve Abdurrahman Şeref Bey istisna edilirse, diğer vak'anüvisler, günlük olayları, bir tarihçi gibi değil de, kendilerine verilen belgeleri olduğu gibi aktarıncı, belge neşrine dönüşmüştür. Dahası devlet, gizlilik derecesi yüksek pek çok belgeyi vermediğinden, tutulan vakayinamelerin değerini düşürmüştür.

Divân-ı Hümâyûn Hocaları

48

Osmanlı kaynaklarında "hâcegân-ı divân-ı hümyûn" olarak da isimlendirilmektedir. *Hâcegân-ı divân-ı hümyûn*, Divân-ı Hümâyûn ve Paşakapısı'ndaki kalemlerin âmirleri ile kapıkulu ocaklarının kâtipleri, tersane emini, şehremîni, arpa, matbah ve darphâne emini, mâliye kâtipleri, teşrifatçı, tophane, baruthâne gibi kurumların âmir, emîn ve nâzırları için kullanılan ortak tâbirdir. Bu tabir Osmanlı klasik çağında daha çok Divân-ı Hümâyûn kalemlerinin âmirleri için kullanılırken âmânla yukarıda bahsedilen bilimlerin âmir, emîn ve nâzırları için de kullanılır olmuştur. XVIII. asırdan itibaren taşra teşkilâtında görev yapan vezir pâyeli beylerbeylerin hizmetindeki divân efendileri de bu adlandırmaya dâhil edilmiştir. Divân-ı Hümâyûn hocaları XVIII. asırda dört sınıfta kategorize edilmiştir. Birinci sınıf hâcegân üç defterdâr, nişancı, reisülküttâb ve defter emînlerinden oluşuyor ve bir yıl için tayin edilirdi. İkinci sınıf hâcegânı mâliye dâiresinden küçük rûznâmecî, başmuhasebecî ve Anadolu muhasebecisinden oluşmaktadır. Üçüncü sınıfı tersane emîni ile sarayın Birûn ağalarından olan şehremîni, darphâne emîni, arpa emîni ve masraf-ı şehriyârî kâtibi'nden meydana getirmektedir. Dördüncü sınıf hâcegân ise otuzsekiz kişi olup yirmi ikisi maliye kalem âmirlerinden oluşmaktadır.

Divân-ı Hümâyûn Tercümanları

Tercümanlar, devletlerarasındaki siyâsî ve ticarî münasebetlerde iletişimi sağlayan memurlardı. Osmanlı Devleti'nde tercümanlık müessesesinin ne zaman tesis edildiği bilinmemekle beraber, diğer devletlerle olan münasebetlerde yabancı dil bilen memurların kullanıldığı şüphesizdir. Bu itibarla Osmanlı Devleti'nde, tercümanlığın XIV. asır sonlarında mevcut olduğu söylenebilir. Bir görüşe göre bu görev Fâtih devrinde tesis edilmiştir. Daha önceki devirlerde devletlerarası münasebetlerde Türkçe bilen Rûm tüccarların kullanıldığı düşünülmektedir. Tercümanlık müessesesi XVI. asırdan itibaren Osmanlı devlet teşkilâtının vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir. Bu süreçte başta Divân-ı Hümâyûn'da olmak üzere, eyalet merkezleri ile elçilik heyetleri arasında ve askerî ve eğitim kurumlarında (XVIII. asırda) tercümanlar bulundurulmuştur. Divân-ı Hümâyûn'da ilk tercümanlar Hıristiyan teb'adan memurlardı. Kanunî devrinde Yunus Bey adlı bir memur bu hizmeti uzun müddet sürdürmüştür. XVII. asrın başlarında Divânda görevli dört tercümanın olduğu kayıtlara yansımıştır. Bu devirde Tercüme bürosunda müslümanlığı kabul etmiş Macar, İtalyan, Leh, Alman ve Rum asıllı kimselerin görev yaptıkları görülmüştür. Tâkip eden süreçte Divân-ı Hümâyûn tercümanlığı ile Eflak ve Boğdan voyvodalıkları, Argiropulo, Aristaki, Kallimski ve Kantakuzin, Karaca, Hançeri, Mano, Mavrokodato, Mavroyani, Mouruzi, Negri, Rizo Neropulo, Rizo Rangavi, Rosetti, Schina, Suço, Sturca ve İspilanti gibi Fenerli bazı Rum ailelerinin eline geçmiştir. Divân-ı Hümâyûn baş tercümanlığı söz konusu aileler arasında rekabet konusu olmuştur. Baş tercümanlar, Osmanlı Devleti'nin dış siyasetine hâkimdiler. Devletin takip ettiği her türlü açık ve gizli siyasetini bilen tercümanlar, XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren Osmanlı topraklarında artan İngiliz, Fransız ve Rus nüfuzunun, herhangi birinin, etkisinde kalarak ona göre davranmaya başlamışlardı. II. Mahmud devrinde tercümanlığa Fenerli Rum beylerinden tayin yapılması usulü, baş tercümanın Yunan ayaklanması ile ilişkili olduğu gerekçesiyle, katlinden sonra vazgeçildi (1821) ve daha önceden uygulandığı gibi bu göreve müslümanlardan birinin getirilmesi kararlaştırıldı. Türk ve Müslümanların yabancı dil konusunda yetersiz kalmaları sebebiyle 1832 yılında bir *Tercüme Odası* kuruldu. Bir vesikaya göre *tercüme odası*nda 21 Şubat 1841 tarihinde 1 mütercim-i evvel, 5 sınıf-ı sâni, 17 mülâzım, 1 muallim olmak üzere 29 kişi bulunuyordu. Tercüme Odası Devlet-i 'Aliyye'nin sonuna kadar devam etmiştir.

49

Hazine-i Evrak

Hazine-i Evrak, Osmanlı arşivleri için kullanılmış bir tâbirdir. Arşiv "bir devletin, bir şehrin veya bir şahsın geçmişine ait belgelerin topluluğu" dur. Türkler, Osmanlı Devleti'ne kadar tarih yapmakla fakat yazmamakla tenkit edilmiştir. Osmanlılara kadar Türk devletleri zengin ve nizamî arşivler bırakmamışlardır. Osmanlı Devleti'nin de ilk asırları da savaşlar, istilâlar ve karışıklıklarla geçtiğinden bu dönemin arşivlerinin imha edilmiş olması ihtimali üzerinde durulmaktadır. Osmanlı Devleti'nde İstanbul'un Fethinden sonra, Bursa ve Edirne'den sonra İmparatorluk tâbii başkentine yerleştikten sonra çok zengin ve nizamî arşivini oluşturmuştur. İstanbul'da ilk arşiv Yedikule'de oluşturulmuş daha sonra bu arşiv Atmeydanı'na nakledilmiştir. Hazine-i Defterhâne ise, Divân-ı Hümâyûn'un düzenli yapıldığı süreçte, Topkapı Sarayı'nda Divânın toplandığı Kubbealtı dâiresinin yanbaşındaki Hazine-i Âmire'de yâni Birûn hazinesi ile birlikte saklanmıştır. Bu arşiv divân günleri bizzat sadrazamın huzurunda mühr-i hümâyûnla açılıp kapanmıştır. Divân-ı Hümâyûn toplantıları önemini kaybettikten sonra bu arşiv Bâb-ı Hümâyûn'un üst odalarına, daha sonra Sultanahmed'de Saray-ı Atîk adı verilen mahzene ve Bâb-ı Âlî'ye yakın Tomruk Dairesi'ne taşınmıştır. Malîye evrakı ise, önce Bâb-ı Âsafî mahzenlerine, daha sonra Bâb-ı Âlî mahzenlerine taşınmıştır.

Osmanlı merkez bürokrasisinde, arşivlerin korunması, devlet sırlarının saklanması, çalınmaması, kayıtların tahrif edilmemesi, bürokratik teamüllerin ciddiyetle takibi "kâ'ide-i kadîme üzere" hareket edilmesi gibi hususlara dikkat edilirdi. İmparatorluğun varlığı ve intizamlı oluşu bu hassasiyetlere dayanıyordu. Hatta Hazine-i Evrak defterlerinde silinti, kazıntı, ilave ve tahrif yapılamazdı. Büyük askerî harekâtlar sırasında malî, idarî ve askerî işlerin süratle halli için Divân-ı Hümâyûn'a ait çeşitli dairelerin personeli, ordu ile birlikte gider ve gerekli defterleri yanlarında götürürlerdi. Sefer dönüşü bütün evraklar ilgili dairelere teslim edilirdi. Bu konuda ciddi bir nizam oluşturulmuştu. XVIII. asrın ortalarında divân toplantıları Bâb-ı Âsafî'de yapılmaya başladı. Evrak bürokrasisini oluşturan reisülküttâb ve divân kalemleri ve evrakları buraya taşındı. Hazine-i Evrak burada da aynı ciddiyetle muhafaza edilmiştir. Sultan Abdülmecid (1839-61) devinde Bâb-ı Âlî'de bir arşiv binası inşa edilmiştir. Abdülmecid bu binayı 1847 yılında "Hazîne-i Evrak Nezâreti"ne dönüştürmüş, müdürünü de "Hazîne-i Evrak Nâzırı" tayin etmiştir. Hazine-i Evrak görevlileri bir taraftan devlet bürok-

rasisi ile ilgili işlerini sürdürürken bir taraftan da evrakları tasnif edip kataloglamaya başlamışlardır. Hazine-i Evrak bugünkü Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ni oluşturmaktadır.

Tanzimat'tan sonra Osmanlı Devleti yeniden yapılanmış, yeni idarî birimler ve nezâretler ihdas edilmiştir. Bu kurumlar tıpkı Bâb-ı Âlî gibi kendi bünyelerinde arşivlerini oluşturmuşlardır. Bu süreçte Hazine-i Evrak, Bâb-ı Âlî'nin arşivi olmuştur. Nezâretler kurumsal yapılarını oluştururken, bir taraftan gündelik işleyişi için gerekli olan defter ve evrakları eski merkezî arşivden kendi kurumlarına taşırlarken bir taraftan da yeni dönemde oluşturdukları evrakı arşivlemişlerdir. Bunun sonucu olarak, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bahriye Nezareti Arşivi, Hariciye Nezareti Arşivi, Harp Dairesi Arşivi, Meşihat Arşivi, Vakıflar Kayıtlar Arşivi, Tapu Arşivi, Şer'îye Sicilleri Arşivi ve nihayet Cumhuriyet Arşivi gibi zengin arşivler meydana gelmiştir.

Defterhâne-i Âmire

Defterhâne-i Âmire, Osmanlı Devleti'nde has zeâmet, tımar, mülk ve vakıf gibi arazi kayıtlarının tutulduğu ve defterlerinin muhafaza edildiği yer için kullanılan birimin adıdır. Osmanlı kaynaklarında daha yaygın olafak kısaca "Defterhâne" olarak geçmektedir. Defterhâne'nin ilk defa ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinde tımar sisteminin mevcudiyeti ve arazi tahrirlerinin yapıldığından hareketle böyle bir kurumun varlığını işaret etmektedir. Defterhâne'ye dâir ilk bilgiye *Fatih Kanûnnâmesi*'nde rastlanmaktadır. Kanûnnâmede hazine ve Defterhâne'nin veziriazâmdaki mühr-i hümâyûn ile defterdârın huzurunda açılıp kapanması hükmü yer almaktadır. Kanûnnâme'de: "Ve mühr-i şerîfîm vezîriazâmda dursun. Hazînem ve defterhânem mühürlenmek ve açılmak lâzım gelse, defterdârlarım huzurunda açısın ve kapansın" denilmektedir. Kanûnî devrinde tımar ber'atlarının merkezden verilir hale getirilmesiyle defterhânenin iş yükünün artmasına ve kurumsal olarak büyümesini sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nde nüfus, üretim ve vergi sistemi, her sancak için ayrı yapılan tahrir sistemi ile tanzim ediliyordu. Dirlikler, mülkler ve vakıflar Defter-i Hâkânî (Tapu) denilen defterlere yazılıyordu. Bu defterler, Osmanlı Devleti'nin idaresi, üretimi ve üretimin vergilendirilmesi ve vergiden muaflar için çok önemliydi. Defter-i Hâkânîler defterhâde muhafaza edilirdi. Onun için defterhâne, Osmanlı Devleti için bir hazine mesabesinde, yâni "hazine-i evrak" idi.

Defterhâne'nin âmiri *Defter Emîni* denilen bir memurdu. Defter Emîni, XVII. asrın başına kadar Divân-ı Hümâyûn'un aslî üyesi olan nişancının maiyetinde çalışırken bu asırdan itibaren nişancının yetkilerinin azaltılması ile onun üstünde bir mevkie yükselmiştir. Nişancının yetkisinde bulunan timar ve zeâmet işleri defter emîni ve reisülkütuba bağlanmıştır. Defterhâne'nin personelini; defter emîni, onun yardımcısı olan kesedâr, kâtipler, kâtip yardımcıları olan şâkirdler ile daha sonra ihdas edilen mülâzımlar oluşturuyordu. Bunların sayısı XVI. asrın başında on, onbeş kişi iken, asrın sonlarına doğru kırka ulaşmıştır. XVIII. asra kadar Topkapı Sarayı içinde yer alan Defterhâne, bu asrın ilk yarısında bugünkü Tapu ve Kadastro İstanbul Bölge Müdürlüğü binası olan Defterhâne-i Hakanî binasına taşınmıştır. Defterhâne-i Hakanî 1871 yılında Defter-i Hakanî Nezâreti'ne, Defter Emîni de Defter-i Hakanî Nazırlığına dönüştürülmüştür.

SARAY TEŞKİLÂTI

Saray-ı Hümâyûn

Saray kelimesi X. asırdan beri Türkçede kullanılmaktadır. İslâm devletlerinde Saray, hem hükümdârın ailesiyle birlikte yaşadığı özel alan hem de devlet işlerinin görüldüğü merkez konumundadır. İslâmdan önce Türk devletlerinde saray yerinde otağ yer almıştır. İlk Türk-İslâm devleri olan Karahanlı, Gazneli, Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde sarayın yanında otağlar da kullanılmaya devam edilmiştir. Bu otağlarda haremın yanında taht odası ve kabul salonu da bulunurdu. Karahanlılar devletinden itibaren bütün Türk-İslâm devletlerinde saray teşkilâtı, teşrifât usul ve kuralları ile idarî görevlileri mevcuttu. Selçuklu Saray teşkilâtı, İslâm öncesi Türk devletleri ile İslâm devletleri geleneklerinden beslenmiş ve bu iki gelenek daha sonra gelen Türk-İslâm devletlerinin saray teşkilâtlarını etkilemiştir. Bu etkiyi Anadolu'daki beylik siyâsî teşekkülleri üzerinde gözlemlemek mümkündür.

Osmanlıların bilinen ilk sarayı Bursa Sarayı'dır. Bursa Sarayı, Sultan Orhan zamanında kale dibinde yapılmıştır. Bu saray, Osmanlı devlet merkezi Edirne'ye taşındıktan sonra da uzun yıllar kullanılmaya devam edilmiştir. Sultan I. Murad Edirne'yi fethettikten sonra devlet merkezini buraya taşımış ve Edirne'de Eski Saray (Saray-ı Atık) adıyla bilinen sarayı yaptırmıştır. Bu saray Selimiye Camii civarında idi. I. Murad'dan II. Murad devrine kadar Bursa ve Edirne'deki bu iki saray birlikte kullanılmıştır. Edirne'de ikinci saray,

II. Murad tarafından 1450 yılında Sarayıçi denilen, Tunca nehrinin ikiye ayırdığı ada üzerinde inşasına başlanmış ve Fâtih Sultan Mehmed tarafından bir yıl sonra tamamlanmıştır. Bu saray, Tunca Sarayı, Hünkâr Bahçesi Sarayı, Edirne Saray-ı Hümâyûnu, Edirne Saray-ı Cedîd-i Âmiresi gibi isimlerle anılmıştır. Asırlar boyunca hânedan tarafından kullanılmaya devam edilen Edirne Saray-ı Cedîd'i, yeni bölüm ve kasırlarıyla üç bin hektarlık bir alan üzerine yayılmıştır. Saray, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda büyük tahribata uğramış ve günümüze çok az bir kısmı ulaşabilmiştir.

Fâtih Sultan Mehmed İstanbul'u fethinden sonra, bugün Beyazıt Camii ile Süleymaniye Camii arazilerini de içine alan, İstanbul Üniversitesi rektörlüğü ile üniversitenin bazı bölümlerinin yer aldığı alan üzerine ilk sarayını yaptırmıştı. Bu saraya "Saray-ı Atık-i Âmire" veya kısaca Eski Saray denilmiştir. Eski Saray 1455 yılında tamamlanmış ve 1478 yılına kadar Fatih Sultan Mehmed İstanbul'da iken burada ikamet etmiştir. Topkapı Sarayı'nın inşasından sonra, vefat eden veya iktidardan düşen padişahların maiyeti, kadınları, kızları, valide sultanlar ve câriyeleri harem dairesinden alınarak Eski Saraya gönderilmesi âdet olmuştur. Eski Saray'a gönderilen kadınefen-diler, padişah olacak oğulları yoksa hayatlarının geri kalan kısmını burada tamamlardı. Saray-ı Atık-i Âmire, 1826 yılında seraskerlik makamına devredilene kadar Osmanlı hanedanı tarafından kullanılmıştır. Eski Saray 1866 yılında bütün müstemilâtıyla yıkılıp yerine Fransız mimar Bourgeois'ya İstanbul Üniversitesi'nin rektörlük binası olarak kullandığı bina yaptırılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde padişahların en uzun süreli kullandığı saray, Topkapı Sarayı olmuştur. Bu saray, Osmanlı'nın son pâ-y-i tahtı İstanbul için Saray-ı Cedîd olmuştur. Topkapı, bugün Sarayburnu denilen mevkiide Marmara denizine ve şehrin karşı kıyılarına hâkim bir tepede 700 hektar bir alana 1465-1478 yılları arasında Fâtih Sultan Mehmed tarafından yaptırılmıştır. Bu ilk yapı saray surları, anıtsal kapılar ve Çinili Köşk denilen bölümler yer almıştır. Topkapı Sarayı'na XIX asrın başına kadar her dönemde çeşitli bölümler eklenmiştir. Devlet teşkilâtına ve kullanıma göre şekillenen sarayda birçok mimarî ve süsleme özelliğine rastlanır. Saray topografyaya uygun, yayvan ve birbirine eklenmiş bir yapılanmaya sahiptir. Bu özelliği karakteristik Türk eviyle de uyumludur. Topkapı Sarayı, 1470'lerden 1830'lara kadar yaklaşık 350 yıl Osmanlı padişahları ile saray halkına ikamet olmuştur. Padişahlar terk et-

tikten sonra Topkapı Sarayı, saltanat hazinesi, Mukaddes Emanetler ve İmparatorluk arşivini barındırdığından protokoldeki yerini korumuştur.

XIX asrın devlet teşrifatı ve merâsimleri dolayısıyla Topkapı Sarayı yetersiz kalmış ve Osmanlı padişahları yeni saraylar yaptırarak problemi aşma yoluna gitmişlerdir. III. Selim, Boğaziçi'nde Batı tarzında ilk binaları inşa ettiren padişaktır. Mimar Mellig'e Beşiktaş Sarayı'nda bir kasır yaptırmış, lüzum gördüğü diğer yapıları da genişletmiştir. II. Mahmud, *Topkapı Sahilsarayı*'ndan başka, *Beylerbeyi* ve *Çırağan* saraylarını Batı tarzında yaptırmıştır. Bu devirlerde Topkapı Sarayı fiilen olmasa bile, terk edilmiştir. Beylerbeyi, Ortaköy'deki mermer sütunlu Çırağan, eski Beşiktaş Sarayı ile Dolmabahçe'deki kasırlar II. Mahmud'un mevsimlere göre değişen ikametgâhlarıydı. Sultan Abdülmecid de babası gibi Topkapı'da fazla kalmadı, orada yalnızca kış mevsiminde bir kaç ay kalıyordu. Abdülmecid, eski Beşiktaş Sarayı'nda bir süre oturduktan sonra, şimdiye kadar tercih edilen klasik saraylar yerine, ikamet, sayfiye, misafir kabul ve ağırlama, devlet işlerini yürütme amaçlarıyla, Avrupaî plan ve üslupta, Boğaziçi'nin Avrupa sahiline 110 hektarlık bir alana, 1843-1855 yılları arasında *Dolmabahçe Sarayı*'nı inşa ettirmiştir. Dolmabahçe Sarayı, 11 Haziran 1856 tarihinde açıldı. Bu tarihten 1876 yılına kadar 20 yıl Abdülmecid, Abdülaziz ve V. Murad'ın ikametgâhı oldu. Sultan II. Abdülhamid, kendine ikametgâh olarak Yıldız köşkünü seçti. Yıldız Köşkü, Yıldız Sarayı'nın ilk yapısıdır. Burası Beşiktaş ile Ortaköy semtleri arasında Boğaziçi'ne hâkim bir tepe üzerinde yaklaşık 500 hektar bir alana yayılmıştır. Yıldız Köşkü, III. Selim'in annesi için inşa ettirilmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in, 1877 yılında Dolmabahçe'den buraya taşınması ve eklenen Büyük ve Küçük Mabeyn binaları, Harem, Câriyeler Dairesi, Kızlarağası Köşkü, Cihannümâ Köşkü, Şale Köşkü, Yıldız- Hamidiye Camii ve Şehzâde dâireleriyle büyüyüp tam bir saray külliyesine dönüşmüştür. II. Abdülhamid'den sonra Dolmabahçe ve Yıldız sarayları, Osmanlı Devleti'nin son iki hükümdarı Sultan Reşad ve Vahdeddin'in ikametgâhları olmuştur.

Topkapı Sarayı dikkate alındığında Osmanlı saray teşkilâtının genel karakteristiği, birbiriyle uyumlu fizikî olarak üç ana bölüm üzerinde kurumlaşmıştır. Bunlar *Birûn*, *Enderûn* ve *Harem* kısımlarından oluşmuştur. Sarayın oturma planı, saray merasimleri, saray mekânları bu yapıya göre düzenlenmiştir. Topkapı Sarayı; Bâb-ı

Hümâyûn, Bâb-ı Selâm ve Bâbü's-Saade adlı üç ana kapı, dört avlu, Harem, Hasbahçe (Gülhane) ve bahçelerden oluşur. Üç tarafı denizlerle çevrili olan sarayı 1400 metre uzunluğundaki "Sur-ı Sultani" denilen yüksek ihata duvarı çevrelemektedir.

Bâb-ı Hümâyûn

Bâb-ı Hümâyûn, Ayasofya tarafından saraya girilen ilk kapıdır. Kapının üzerinde Ali bin Müfîdî's Sûfi tarafından yazılan kitabede: "Bu mübarek kale, Allah'ın desteği ve rızası üzerine, güvenliği sağlamak maksadıyla, Sultan Mehmed Han'ın oğlu Sultan Murad Han'ın oğlu, karaların padişahı ve denizlerin hakani, insanların ve cinlerin üzerinde Allah'ın gölgesi, Doğu'da ve Batı'da Allah'ın yardımcısı, su ve toprağın kahramanı, Konstantiniyye'nin fâtihi ve fethin babası olan Sultan Mehmed Han'ın -Allah Teâla onun hükümdarlığını ebedî kılsın ve mekânını kutup yıldızlarından yüksek eylesin- emriyle, (Hicrî) 883 yılının mübarek ramazan ayında (Kasım 1478) imar ve inşa edildi" ifadesi yer alır. Devlet erkânının at ile girebildiği tek kapıdır. Bu kapıdan itibaren saray alanı başlar ve daima nöbet tutulurdu.

Bâb-ı Hümâyûn'un iki yanında, kapıcılara ayrılmış küçük odalar vardır. Kapının üstünde 1866 yılında yandığı için günümüze ulaşmayan, Fatih Sultan Mehmed'in kendisi için yaptırdığı köşk biçiminde küçük bir daire vardı. Üst katın asıl önemi Beytü'l-mâl (Kapı arası hazinesi) olarak kullanılmış olmasıdır. Padişahın hizmetinde iken kulların veya varissiz ölen şahısların servetlerinin sultan hazinesine alınması sistemi olan muhalledat sistemi ile bağlantılı olan bu mekân, sultan hazinesine alınmayan emtianın yedi sene emanete alındığı mekân olarak kullanılmıştır. Bâb-ı Hümâyûn'dan Alay Meydanı denilen Birinci Avlu'ya girilir. Burası halkın belirli günlerde girebildiği ve devletle olan ilişkilerini yürüttüğü bir merkez niteliğindedir.

Bâb-ı Hümâyûn'u Babü's-Selâm'a bağlayan 300 metre uzunluğundaki ağaçlı yol sultanların Cülus, Sefer, Cuma Selamlıklarına ihtişamla geçtiklerine sahne olmuş, bu avlu aynı zamanda Elçi alayları, Beşik alayları ile Valide Sultanların saraya taşınmasındaki Vâlîde alaylarına da sahne olmuştur.

Alay Meydanının sol tarafında sarayın odun ambarları, hasırcı ocakları, onların hamamları, koğuşları, işlikleri, ahırları vardı. Bunlardan sonra Fâtih döneminden itibaren Cebehane olarak kullanılan Aya İrini Kilisesi yer alıyordu ve burası sarayın bahçelerine ve

Çinili Köşk'e uzanıyordu. Babü's-Selâm'a yakın kısmında Kâğıt Emîni Kulesi, Darphane binaları ve depoların ve haremın dış korunmasını sağlayan Koz bekçilerinin mekânları yer alıyordu. Bâb-ı Hümâyûn'un girişinden itibaren sağ tarafında Enderun Hastanesi, sarayın Marmara tarafındaki yapılarına ve bahçelerine inen yol ile Dizme Kapısı denilen kapı, Hasfırın ve Dolap Ocağı vardı.

Bâbü's- Selâm

Bâbü's-Selâm'a, "Dergâh-ı Âlî" veya "Ortakapı" da denilmiştir. Bu kapının üstünde "*Lâ ilâhe illâllah Muhammedun Resûlullah*" yazılıdır. Bu kapı devletin idare edildiği mekâna açılan Alay Meydanı ile Divân Meydanı'nı bağlayan veya ayıran ikinci kapıdır. Bu kapıdan içeri, veziriazam dâhil hiç kimse at üzerinde giremezdi. Bu kapıdan sadece padişah atıyla girebilirdi, saray kadınları ise saltanat arabaları içinde geçerlerdi. Bâbü's-Selâm, Fâtih devrinde inşa ettirilmiş, üzerindeki kuleler ise Kanuni devrine aittir. Bu kule müştemilâtının içinde, yabancı elçiler saraya girmelerine müsaade edilinceye kadar misafir edildikleri kapıcıbaşı ağasının odası da bulunmaktadır. Bâbü's-Selâm kapısından girilince Topkapı Sarayı'nın devlet dâireleri başlar. Bu kapıdan girildiğinde Kasr-ı Adl (Adalet Kulesi) ile karşılaşılır bu kulenin alt katında Divân-ı Hümâyûn toplanırdı. Burasına Divânhâne veya Kubbealtı da deniliyordu. Kubbealtı üç mütevazı kubbeden ibaretti. Divânhâne'nin üstünde padişahların divân toplantılarını takip ettikleri kafesli pencereye Kasr-ı Adl (=Adalet Kasrı) deniyordu. Adalet Kasrı'na Harem'den ulaşıldı. Divânhâne'nin yanında Dış Hazine, Has ahır yolu üzerinde, sarayın batı cephesinde Beşir Ağa Camii inşa edilmişti. Onun yanında Has Ahır (İstab-ı Âmire) ve Raht (Has Ahır) Hazinesi vardı. Mehterhâne de bu bölümdeydi. Bâbü's-Selâm'dan girildiğinde sağ tarafta ise Saray çalışanları ve Divânhâne'nin misafirleri için her gün ortalama beş bin kişi için yemek çıkaran Matbah-ı Âmire (Saray Mutfağı) yer almaktaydı. Haremın mutfağı ayrıydı. Padişahın yemeği Matbah-ı Âmire'nin Has Mutfak bölümünde pişirilirdi.

Bâbü's-selâm Topkapı'nın sembolüydü. Onun açıldığı Divân Meydanı ise Devlet-i Aliyye'nin yönetildiği dairelerin açıldığı meyhandı. Osmanlı Devleti'nin; Ulufe Dağıtımı ve Elçi Kabulü gibi en ihtişamlı törenleri Divân Meydanı'nda yapılırdı. Matbah-ı Âmire'de yapılan baklavalar, Baklava Alayı ile bölüklerin temsilcilerine burada verilirdi.

Ulufe Dağıtımı

Yeniçerilerin maaşlarına ulufe denilirdi. Ulufeler üç ayda bir verilirdi. Ulufe keseleri çok ihtişamlı bir törenle verilirdi. Elçi kabul-leri özellikle ulufe dağıtım gününe göre ayarlanırdı. Askerlerin nizam ve ihtişamı, davetlilere Osmanlı Devleti'nin askerî gücü teşhir edilirdi. Bu törende yeniçerilerin çektikleri "gülbank" yeri göğü inletirdi. Merasimle Dış Hazine'den getirilen ulufe keseleri bölük çavuşlarına verilerek tören bitirilirdi. Padişah birinci ortanın birinci üyesiydi. O da buradaki maaşını, birkaç gün içinde Yeniçeri Ağası kıyafeti giyerek, Yeniçeri kışlasına gider, kışla kapısında Yeniçeri Ağası tarafından büyük bir merâsimle karşılanır, Yeniçeri Ağası'nın dâiresinde ağırlanır ve kahve ikram edilirdi. Bu sırada askerin problemleri konuşulur ve padişah maaşını aldıktan sonra yine merâsimle saraya uğurlanırdı. Bu sembolik ama çok muhteşem bir gelenektir.

Elçi Kabulü

Ulufe dağıtımları dışında da elçi kabulleri Divân Meydanında yapılırdı. Avlunun sağ tarafına yeniçeriler, sol tarafına sipahiler mutantan bir düzenle dizilirler ve gösterişli duruşları ile elçilik heyetini kendilerine hayran bırakırlardı. Bu merâsimde meydan süslenir, saraydaki aslan ve kaplanlar meydanda dolaştırılırdı. Yapılanlar bir güç gösterisiydi. Bu törenleri elçiler sefaret hatıralarında veya ülkelerine yazdıkları raporlarda geniş yer ayırmışlardır.

Baklava Alayı

Matbah-ı Âmire bu meydanın sağ tarafındaydı. Ramazan ayında askere baklava vermek âdet olmuştu. Baklavalar Matbah-ı Âmire'de hazırlanırdı. Yeniçeri, sipahi, topçu ve cebeci gibi kapıkulu askerlerinin her on neferine bir tepsi hesabıyla hazırlanan baklava sinileri örtülerine (futa) sarılmış olarak ortaldan gelen neferlere verilirdi. Her bölüğün âmirleri önde, sini taşıyan neferleri arkada divân yolundan kışlalarına giderlerdi. Temaşa yönü olan bir merâsimdi.

Bâbü's-Saade

Bâbü's-saade'den itibaren Enderun kısmı başlar ve Enderun Meydanı'na açılırdı. Bâbü's-saade, padişahın hususî ikametgâhının başlangıcıydı. Müzeyyen görünüşüyle imparatorluğun ve Osmanlı padişahının hâkimiyetini simgeler. Bâbü's-saade, Topkapı'nın en eski yapılarından. Bâbü's-saade, Bâb-ı Hümâyûn ve Babü's-selâm

gibi iç içe iki kapılıdır. Birinci kapı ile ikinci kapı arasında koğuş ve dairelere açılan kapılar vardır. Kapının sağ tarafında uzanan mekân Bâbü's-saade Ağası Dairesi, soldaki Ak Ağalar Koğuşudur. Bâbü's-saade sarayın en iyi korunan kapısıydı. Bu kapı gün boyunca açık tutulurdu; ancak bu kapı gerek saltanatı gerekse halifeliği simgelediği ve padişahın ikâmetgâhının başlangıcı olduğu için rastgele kullanılmazdı. Enderun avlusu padişahın evi sayıldığından -Arz Odası'na geçişler hariç- veziriazamlar dahi buradan öteye müsaadesiz geçemezdi. Bâbü's-saade sarayın en iyi korunan kapısıydı. Bâbü's-saade Enderun Avlusu'na ve Hareme açıyordu. Enderun avlusu, bir kale içinde iç kale gibidir. Kârgir yapılarla çevrilmiş olan avlunun üç kapısı Bâbü's-sade, Araba ve Kuşhâne kapatıldığında buraya girilmesi mümkün değildir. Avlunun başında Arz Odası bulunmaktadır. Yapının hemen arkasına düşen yerde III. Ahmed Kütüphanesi, avlunun sağ yanında Enderun Mektebi, Meşkhâne, Seferli koğuşu, Fâtih dönemine ait bir köşk, II. Selim döneminden bir hamam, avlunun sol yanında ise, Silahdar Hazinesi, Kilerli koğuşu, Hırka-i Saadet Dairesi, Enderun Ağalar Camii, Akağalar Koğuşu ve Kuşhâne bulunmaktadır.

Bâbü's-saade önünde şu merasimler yapılırdı:

Cülûs Merâsimi

Bir padişahın vefatı veya tahttan indirilmesi neticesinde yeni padişahın tahta çıkma töreni, yani Cülûs Merâsimi, Bâbü's-saade önünde yapılırdı. Cülûs Bâbü's-saade önünde yapılan en görkemli merâsimdir. Sarayın kullanılmadığı dönemlerde dahi cülûs merâsimi burada yapılırdı.

Padişah Cenazeleri Merâsimi

Padişah cenazelerinde yapılan merasimler aşağı yukarı aynıdır. Ölen padişahın naaşı Has Oda Koğuşu'nun arkasındaki Mabeyn Kapısı'ndan çıkartılır, gâsl (yıkama) işleminden sonra Adalet Kulesi'nde salâ okunur, Bâbü's-saade önünde hazırlanan musallaya konur, cenaze namazını şeyhülislâm tarafından kıldırdıktan sonra, tabutu omuzlarda tekbir ve dualarla türbesine taşınırdı.

Bayram Merâsimleri

Çavuşbaşı tarafından bayram merasimine katılacak devlet erkânına divân tezkireleri gönderilirdi. Arefe günü öğle namazını müteakip taht Bâbü's-saade önüne çıkarılırdı. Padişah ikindi namazından

sonra tahta otururdu. Padişahın gelişi ile bayram merâsimi başlar ve devlet erkânı tek tek padişahın önünden geçerek padişahın bayramını kutlardı. Bu merâsim bayramın birinci günü de sürerdi.

Sancak-ı Şerif Merâsimi

Hz. Peygamberin bayrağı olan Sancak-ı Şerif, Hırka-i Saadet Dairesi'nde saklanırdı. Savaş zamanlarında Sancak-ı Şerif, Hırka-i Saadet Dairesi'nden çıkarılıp Babü's-Saade önündeki yuvasına dikilirdi. Bu merâsim yapılacağı gün padişah Hırka-i Saadet Dairesi'ni ziyaret eder, bu sırada Fetih Suresi okunur ve sancak-ı şerifi bizzat padişah yerinden çıkarır ve omuzunda taşır ve Bâbü's-saade önündeki könder yuvasına takardı.

Ayak Divânı

Savaş dönemi, ihtilâl ve kargaşalık gibi durumlarda, padişahın da katıldığı divân toplantılarına Ayak divânı denilirdi. Bu divân Bâbü's-saade önünde yapılırdı. Bu divânda taht Bâbü's-saade önüne konulur, tahta oturan padişah şikâyetleri dinlerdi. Özellikle IV. Murad devrinde, özellikle İstanbul'da çıkan yeniçeri ve kapıkulu sipahilerin de destek verdiği kargaşalarda sık Ayak divânının yapıldığı bilinmektedir.

ENDERUN-I HÜMÂYÛN

Enderûn, Farsça "iç kısım" demek olup, Osmanlı Sarayının iç teşkilâtı için Enderûn-ı Hümâyûn tâbiri kullanılmıştır. Enderûn-ı Hümâyûn'un Sultan I. Murad tarafından Edirne'de yaptırılan Edirne Sarayı'nda kurulduğu kabul edilmektedir. İstanbul'un fethini müteakip Fâtih Sultan Mehmed'in Topkapı Sarayını yaptırmadan sonra buraya taşınmıştır. Enderun'un kurumsal çerçevesi, yine Fâtih tarafından kanûnnâme ile belirlenmiş, Enderûn halkının vazife, yetki ve sorumlulukları zamanla gelenekleşmiştir.

Enderûn, XVIII. asra kadar, Osmanlı Sarayının devlet idaresindeki en temel müessesesidir. Enderûnün mekânı, Topkapı Sarayı'nın Bâbü's-saade, diğer adıyla Akağalar kapısından girilince arz odasının sağ ve solunu ve avluyu içeren, üçüncü ve dördüncü kapı ile ifade olunan iki büyük alanı ve çevresindeki dâirelerden meydana gelmiştir. Burası sarayın en merkezî bölümüdür. Bâbü's-saade bölümünden sonra padişahın özel bölümü, yani harem başlar. Enderûn, Osmanlı idarî yapısı içinde en hareketli mekânı oluşturur. Bâbü's-saade iki kapısı arasında Kapıağası dairesi yer alırdı. Burada, iç

kapıdan girilince tam karşıda arz odası ve onun arkasında Sultan II. Selim zamanında yaptırılan 12 sütunlu mermer havuz yerine III. Ahmed tarafından yaptırılan kütüphane yer almaktadır. Enderûn-ı Hümâyûn'da ayrıca Hazine-i Hümâyûn (İç Hazine- Enderûn Hazinesi), Kiler-i Hassa, Hazine Kethüdası Dâiresi, Hazine Koğuşu, Hırka-i Saâded ve Mukaddes Emanetlerin korunduğu has oda, Enderûn ağaları mescidi, padişahın özel mutfağı (kuşhâne) yer almaktadır. Ayrıca Sultan IV. Murad'ın yaptırdığı Bağdad, Revan ve Kara Mustafa Paşa köşkleri ile Mecidiye Kasrı da yer almaktadır. Enderûn-ı Hümâyûn bölümünde hizmet edenlere toplu olarak Enderûn halkı veya hademeleri adı verilmiştir.

Enderûn-ı Hümâyûn halkını, Gılamân-ı Enderûn adı verilen içoğlanları teşkil ederdi. İçoğlanı, devşirme olarak alınıp, Edirne ve Galata ve İbrahim Paşa saraylarında eğitildikten sonra, Topkapı'da uzun bir süre hizmet ve terbiyeden geçirilerek, Devlet-i Aliyye'nin çeşitli idarî birimlerine namzet olarak hazırlanırlardı. Osmanlı Sarayında içoğlanı istihdamının Yıldırım Bâyezid devrinde başladığı sanılmaktadır. İçoğlanları saraya alınmadan önce büyük bir itina ile Müslüman-Türk kültürü ile yetiştirilerek dini muamelâtı ve Türkçeyi öğrenirler, sistemli olarak mükemmel bir öğretime tâbi tutulurlardı. Devşirmeler, devlet merkezine getirildikten sonra, önce Divân-ı Hümâyûn'a sevk olunarak bunları padişah, arz odasında iken tek tek gördükten sonra kapıağası, padişahın işaret ettiklerini seçerek bunları Edirne, Galata ve İbrahim Paşa saraylarına verilmek üzere ayırır, diğer oğlanları acemi ocağı için Yeniçeri ağasına gönderirdi. Bu suretle büyük bir titizlikle seçilen oğlanlar, Yenisaray haricindeki söz konusu Edirne, Galata ve İbrahim Paşa -ve bir aralık İskender Çelebi- saraylarında tahsil ve terbiyeden geçirildikten sonra yüksek kabiliyet gösterenler Yenisaray hizmetine ayrılırlar diğerleri de derecelerine göre Kapıkulu süvari bölüklerine verilirlerdi. Bu eğitim süreçlerinde çocukların, zekâ ve kabiliyetlerinin dışında, azim, sadakat ve dürüstlükleri, dikkatle takip edilirdi. Bunların yanı sıra kılıç kullanma, ok atma, mızrak kullanma, cirit ve tomak oynama ve ata binme gibi bedeni talimlerine de çok önem verilirdi. İçoğlanlarının eğitimleri, Topkapı Sarayına taşındıktan sonra, günlük hizmetlerinin dışında bedenî ve zihnî eğitimleri sürerdi. Bundan dolayı Enderûn-ı Hümâyûn, içoğlanları için aynı zamanda eğitim ve öğretim ile devlet işlerine gönderileceklerin yetiştirildikleri bir Enderûn-ı Hümâyûn Mektebi idi.

Enderûn-ı Hümâyûn'da içoğlanları derece ve hizmet itibariyle altı odaya ayrılmışlardı. Bu odalar en aşağı dereceden başlayarak sıra ile şöyleydi: Büyük ve küçük odalar, Doğancı koğuşu, Seferli odası, Kiler odası, Hazine odası, Has oda.

Büyük ve Küçük Odalar

Bâbü's-saâde'den içeri girilince sağ tarafta büyük oda ve sol tarafta has oda ile kuşhane arasında küçük oda bulunuyordu. Bu odalarda, Edirne, Galata ve İbrahim Paşa saraylarından seçilip getirilen kıdemli ve ehliyetli acemiler değişik hocalardan ders görürler, burada Türk kültürü ve İslâm akidesi ile yetiştirilirdilerdi.

Büyük ve küçük odalarda XVI. asrın sonlarında 160 kadar talebe vardı, sonraları bu sayı 400'e kadar çıktığı kayıtlara yansımıştır. Büyük ve küçük odalar 1675 yılında Edirne Sarayı, Galata Sarayı ve İbrahim Paşa Sarayı teşkilâtı ile birlikte kaldırılmıştır.

Büyük odanın zabiti seferli koğuşuna da bakan saray kethüdasıydı. Bunu odabaşı, imâm, külhancıbaşı gibi görevliler tâkib ediyordu. Küçük odada ise, oda kethüdası ismiyle bir zâbit bulunur, bundan sonra odabaşı ve simitcibaşı gelirdi.

Doğancı Koğuşu

Büyük ve küçük odalardan sonra Doğancı koğuşunda içoğlanlarının eğitim ve öğretimine devam edilirdi. 40 kişilik olan Doğancı koğuşuna Hâne-i Bâzyân da denilir. Bu koğuşun zâbiti, Doğancı başıdır. Bu koğuş da 1675'de kaldırılmıştır. Bu yıldan sonra Enderûn mektebinde yüksek tahsilin ilk basamağı Seferli Koğuşu olmuştur.

Seferli Odası

Seferli koğuşu, 1633 yılında Sultan IV. Murad tarafından kurulmuştur. Bu odaya Hâne-i seferli de denirdi. İçoğlanlarının burada tahsil dereceleri yükselirdi. Seferli Odası içoğlanları, başlangıçta eğitimlerinin dışında, Enderûn halkının çamaşırlarının yıkanması ile de ilgilenirlerdi. Daha sonra seferli odası teşkilâtı genişletilerek, aynı zamanda bir san'at mektebine dönüştürülmüştür. Kayıtlara 1679 yılında Seferli odasında 134 kişinin görev yaptığı yansımıştır. Bu oda 1831 yılında kaldırılarak buradaki ağalar hazine ve kiler koğuşlarına verilmişlerdi. Seferli odasının en büyük zabiti saray kethüdasıdır.

Kiler Odası

Kiler odası, Fâtiht Sultan Mehmed tarafından kurulmuştur. Kiler odası içoğlanları, eğitimlerinin yanında padişahın ve zamanla ha-

remin her türlü yiyecek hizmetlerini bakarlardı. Odanın idarecisi-ne, kilercibaşı veya serkilârî-i hassa denilmiştir. Kilercibaşı sarayda terfi ederse, hazinedârbaşı olur, taşraya çıkarsa beylerbeyilik verilir. Kiler koğuşundaki subay talebelerin sayısı XVI asrın sonunda 30 kadardı. Zamanla bu sayının arttığı görülmüştür. Kilercibaşılık 1908 yılına kadar varlığını korumuştur.

Hazine Odası

Hazine odasını Fâtih kurmuş, Yavuz devrinde geliştirilip teşkilâtlandırılmıştır. Nitekim dairenin mevcudu, XVI. asrın sonlarında 60'a, XVII. asrın başında 80'e ulaşmıştır. Odanın başına Hazinedârbaşı veya Serhazine-i Enderûn denirdi. Rütbesi sancakbeyliği derecesindeydi. Hazinedârbaşı terfi edince Bâbüssaâde ağası olurdu. Hazinedâr başının eğitim ve öğretimlerinin yanında en mühim vazifesi Enderûn hazinelerini muhafaza etmektir. Hazine odası talebeleri, çıkmalarda kapıkulu süvari bölüklerinden sipahi bölük komutanlığına, müteferrikalığa, çarşnigîrlığe veya bölük başlığına tayin edilirdi.

Has Oda

62

Enderûn-ı Hümâyûn'un en yüksek odasıydı. Has odayı Fâtih yaptırmış ve burada 32 içoğlanı ağa görevlendirmişti. Has odada Mukaddes Emanetlerin muhafaza edildiği Hırka-i Saadet dairesini ise Yavuz Sultan Selim yaptırmış ve IV. Murad genişlettirmiştir. Yavuz devrinde görevli subayların sayısı 40'a çıkarılmıştır. Has odanın en büyük zabıtları yüksekten aşağıya has odabaşı, silâhdâr, çuhadar, rikâbdâr, tülbind gulamı ve miftâh gulâmı idi. Bunların ilk dördüne arz ağaları denirdi.

Osmanlı saray teşkilâtının kurulduğu ilk zamanlarda Enderûn ricâlinin en büyüğü kapıağası idi. Sonraları Bâbüssaâde ağası oldu. Maiyyetinde kapıoğlanı ismiyle otuz-kırk kişi bulunurdu. Bunlardan; miftâh ağası, peşkir ağası, şerbet ağası, ibrik ağası diğerlerinin büyüklerindendi ve doğrudan baş ağanın maiyyeti sayılırlardı. Kapıağası her zaman padişaha refakat ederdi. Yalnız padişah seferde ve avda bulunduğu zaman yanında bulunmaz, sarayın muhafazası hizmetini ifâ ederdi. Taşra hizmetine verilip saray dışına çıkarıldığı zaman, Mısır valiliğine gönderilirdi.

Enderûnda çok sıkı ve ahenkli bir intizam vardı. Kıdemli olmak büyük bir meziyet teşkil ederdi ve her ağa kendinden eski olana hürmet etmek mecburiyetindeydi. Kânun küçük bir ihmalkârlığa

bile yer vermeden tatbik olunur, en küçük bir disiplinsizliği görülen derhâl saray dışına çıkarılırdı. Enderûn halkı gün doğmadan iki saat önce kalkar, abdest alıp topluca sabah namazını kılarlardı. Padişah da ekseriya sabah namazını Enderûn Camii'nde kılar. Enderûnda; kuşlukta, ikindide ve yatsıdan sonra olmak üzere günde üç defa yemek verilirdi.

Enderûnda ilk büyük değişiklik II. Mahmud devrinde olmuştur. Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra, Enderûn da ele alınarak, *Enderûn-ı Hümâyûn Nezâreti* kuruldu. Ayrıca *Mâbeyn-i Hümâyûn Müşirliği* ihdas edilip bir kısım ağaların görevleri buraya devredildi. 1838 yılında Mâbeyn-i Hümâyûn müşirliği Serkurenalık ünvanını aldı. Sonradan yine mâbeyn müşirliği kuruldu. Daha sonra Enderûn-ı Hümâyûn nâzırı ünvanı da değiştirilerek önce *Mâbeyn Nâzırı*, sonra da *Hazine-i Hassa Nâzırı* adı verildi. Serkurenalık, saltanatın kaldırılmasına kadar sürmüştür. Sultan Abdülmecid, Dolmabahçe Sarayını yaptırdı buraya taşındıktan sonra, Enderûn teşkilâtı zayıfladı. Mâbeyn, Enderûn'dan ayrıldı. Hırka-i Saadet ve Hazine-i Hümâyûn görevleri hazine kethüdalığına bırakıldı. Meşrûtiyetin ilanı ile birlikte Enderûn'un hiç bir önemi kalmadı. Nihayet, 1 Temmuz 1909 tarihinde bir kararname yayınlanarak Enderûn-ı Hümâyûn teşkilâtı lağv edilmiştir.

HAREM-İ HÜMÂYÛN

Harem Arapça yasak, gizli anlamına gelir. Harem insan hayatının gizli ve kapalı bölümünü, evinin en dokunulmaz bölümünü ifade eder. Sarayların ve konakların hanımlara tahsis edilen bölümü ve selamlığın mukabiliydi. Harem, sarayın ve bütün devlet protokolünün en başta gelen bölümdür; çünkü harem padişahın evidir. Harem yöneticisi vâlide sultandır. Harem sadece sark müslümanlarına has bir şey değildir; ünersaldır. Çin, Hint, Bizans, eski İran ve hatta Rönesans İtalyası saraylarında da ailenin dışı kapanık bir bölümü vardı. Burada da kadınlar dışı kapalı yaşarlardı. Osmanlı sarayında Harem bir kurumdur. Harem, Enderûn zaviyesinden bakıldığında, burası kadınlar için bir eğitim mekânıdır.

Harem Topkapı Sarayında Divân Avlusu'nun solunda, Divânhanenin arka kısmında yer alan, Haliç'e nâzır çeşitli sofalar, koridorlar, daireler, odalar, çeşmeler ve hizmet binalarından oluşan bir manzumedir. Haremin duvarları en değerli çini ve mermerlerle kaplı, kitabeler ve yazılarla süslü idi. Üzeri kubbe ve tonozlarla kaplıydı. Haremin efendisi padişah olduğundan buradaki hiyerarşi

63

ve mevcut binaların konumu, tefrişi, mesafeleri hep hünkâr dairesi esas alınarak belirlenmiştir. Böylece vâlide sultan, hasekiler (kadın efendiler), şehzâdeler, padişah kızları (sultanlar), ustalar, kalfalar ve câriyelerin daireleri belirli bir ahenk içinde yer almaktadır. Harem halkını, hizmet edilen valide sultan, hasekiler, sultanlar ve şehzâdeler ile hizmet eden ustalar, kalfalar, câriyeler şeklinde iki grupta toplamak mümkündür:

Hizmet Edilenler

Valide Sultan

Padişahın annesi için kullanılan bir tâbirdir. Valide sultanlar için önceleri "hatun" kelimesi kullanılırken, Kırım Hanı Mengli Giray Han'ın kızı, Yavuz Sultan Selim'in eşi ve Kanunî Sultan Süleyman'ın annesi Ayşe Hafsa Sultan ilk defa "sultan" ve "mehd-i ulyâ-yı saltanat" unvanlarını kullanmıştır. Otuz altı Osmanlı padişahının 23 tanesinin annesi vâlide sultan unvanını almış, diğerleri oğulları tahta çıkmadan vefat etmişlerdir. Haremın idarecisi vâlide sultanlar idi. Onları saraydaki statüleri, ülke yönetiminde veziriazamın statüsü ne ise haremın yönetiminde de vâlide sultanın statüsü oydu. Oğlu padişah olan bir vâlide sultan "vâlide alayı" denilen bir merâsimle Topkapı sarayına taşınır. Vâlide sultanların harem dışındaki işlerini *babü's-saade* ağaları takip ederdi. Sarayda çok büyük nüfuz sahibiydiler. Bu nüfuzu Nurbanu, Safiye ve Kösem Mahpeyker sultanlar gibi olumsuz izler bırakacak işler yapanları da çıkmıştır. Valide sultanların ülkenin değişik yerlerinde "paşmaklık" denilen has gelirleri vardı. Bu gelirleriyle başta Haremeyn ve Kudüs olmak üzere imparatorluk genelinde büyük vakıflar kurmuşlardır. Bu anlamda ilk büyük külliye kurma imtiyazını da Ayşe Hafsa Vâlide Sultan elde etmiş, Manisa'da Hafsa Sultan (Sultaniye) Külliyesini yaptırmıştır. Vâlide sultanların vakıflarını Darü's-Saade Ağası nezaret eder, vakıf gelirlerini de, voyvoda, kethüda ve kâhyalar toplardı. Saraydaki hizmetlerini câriyeler, kalfalar ve ustalar görürdü.

Hasekiler

Osmanlı padişahlarının hanımlarını haseki veya kadın efendi denilirdi. Kanunî Sultan Süleyman'a kadar Osmanlı padişahları, her ne kadar istisnaları varsa da, Anadolu Beyleri, Bizans imparatoru, Sırp ve Bulgar krallarının kızları ile daha çok siyasî evlilikler yapmışlardı. Bu evlilikler Osmanlı Devleti'nin gücünü artırmıştı. Osmanlı devlet idaresini her alanda yeniden tesis eden ve kanunlarını

belirleyen Fatih Sultan Mehmed devrinden itibaren sarayda yetiştirilen, eğitilen ve pek çoğunun etnik menşei tartışma konusu olan câriyeler ile evlilikler yaygınlaşmaya başlayacaktır. Fatih iktidarının başta Çandarlı ailesi olmak üzere yerel siyasî güçler ile paylaşmak istemeyecektir. Bunun uygulanışı devlet idaresinde olduğu gibi, haremde de, devşirmelerin öne çıktığı bilinmektedir. Bu uygulama, istisnalarıyla birlikte, imparatorluğun sonuna kadar sürmüştür. Fâtih devrinden itibaren şehzâdeler için yapılan düğün sünnet düğünüdür. Evlilikler câriye ile yapıldığından düğün gerekmemiştir. Sarayda çok ihtişamlı düğünler padişah kızları ve şehzâde sünnetleri için yapılırdı. Padişahın annesi yoksa haremın yönetiminden padişahın baş hasekisi sorumlu olurdu.

Sultanlar

Padişahın kızları için Fâtih devrinden itibaren "sultan" unvanı kullanılmıştır. "Sultan" isimlerinin sonunda söylenirdi. Hatice Sultan, Esmâ Sultan gibi. Padişahların çocukları doğduğu andan itibaren deftere kaydedilir ve maaşa bağlanırdı. Padişah kızlarının evleninceye kadarki hayatı haremde geçer, hizmetlerinde câriyeler bulunurdu. Okuma çağına geldiğinde "bed-i Besmele" töreni ile derse başlar, kendisine en tanınmış hocalar ders verirdi. Başta Kur'an olmak üzere, dinî bilgiler, imla, hat, tezhip ve musikî dersleri alırlardı. Sarayda çok iyi yetişirlerdi. Evlilik yaşları geldiğinde, Fâtih devrine kadar Anadolu Beyleri ile evlenenler olduğu gibi, daha çok idaresinde yer alan üst düzey yöneticiler ile evlilikler yaparlardı. Nikâhları, çeyizleri ve düğünleri çok muhteşem olurdu. Saray ile ilişkileri devam eder, eşlerinden ayrılırsa saraya dönerlerdi.

Şehzâdeler

Şehzâdelik Kurumu

Osmanlı hükümdar sülâlesinin erkek çocuklarına şehzâde denilirdi. Aslı "şah-zâde" olup, şah oğlu demektir. Sultan II. Murad devrine kadar bunun yerine "çelebi" unvanı kullanılıyordu. Şehzâde unvanı Devlet-i Aliyye'nin sonuna kadar kullanılmıştır. Şehzâdelerin doğumları bir hatt-ı hümayûnla veziriazama bildirilir, "keyfiyet topları" atılmak suretiyle İstanbul'a ilan edildiği gibi, memleketin her tarafına fermanlar gönderilir, mahkeme sicillerine kaydedilir, her yerde toplar atılır ve şenlikler yapılırdı. II. Osman'ın ilk oğlu doğduğunda yedi gün yedi gece şehir donanması olmuştu. Yeni doğan şehzâdenin hizmetine "usta" denilen câriye tayin edilir,

dâye emzirir, yakın hizmetini dadı ifa eder, vâlidesinin nezâretinde büyürdü. Şehzâde beş altı yaşına gelince kendisine bir hoca tayin olunarak merâsimle ders başlatılırdı. Ders darü's-saade ağasının odasında yapılırdı. Kur'an'ı hatmeden şehzâdeyi devlet erkânı hediye ederdi. Padişahın oğullarına yaptırıldıkları sünnet düğünleri uzun sürer ve muhteşem olurdu. On iki yaşına gelen ve sünnet olan şehzâdeye ayrı bir daire verilirdi. Babasının sağlığında bir şehzâde saraydan dışarı çıktığı zaman başlarına mücevveze veya sorguçlu destar ve aralarına ferace samur kürk giyerlerdi. Şehzâde devlet yönetme tecrübesi kazanması için bir sancağa yönetici olarak tayin edilirdi. Şehzâdenin yanına lala denilen tecrübeli ve padişaha bağlı bir devlet adamı tayin edilirdi. Şehzade lalası, onun iyi eğitim görmesinden padişaha karşı sorumluydu. Şehzâde sancağında şehzâde divanı denilen ve divân-ı hümâyûna benzer kendi divânı vardı. Şehzâde burada halkın davalarını ve sancağın problemlerini çözüyor ve tecrübe kazanıyordu. Şehzâdenin giderleri için kendisine yıllık 1.200 bin akçalık dirlikler tahsis edilirdi ki, bu gelir veziriazamın gelirine eşit görünüyordu. Şehzâdenin sancağındaki timarlı sipahiler ona bağlıydılar. Şehzâdeler daha çok Amasya, Antalya, Kefe, Konya, Kütahya, Isparta, Manisa ve Trabzon sancaklarına gönderiliyordu. Şehzâdelerin sancağa çıktıkları süreçte saraydaki dersleri dışında ata binme, kılıç ve gürz kullanmak, ok atmak, avlanmak gibi talimler yaparlardı. Ata binme zamanları gelince de babaları ile birlikte Cuma namazına giderlerdi. II. Selim'in cülusuna kadar bütün Osmanlı şehzâdelerinin sancak beyi olarak bir sancağa gönderilmesi kanundu. Bu tarihten sonra en büyük şehzâde sancağa gönderilmesi usulü benimsendi. III. Mehmed'in cülusundan itibaren şehzâdelerin fiilen sancağa gönderilmesi usulü tamamen terk edilerek, onun adına bir vekil sancağa gönderilmiş, şehzâdeler haremde tutulmuştur. Bu durumun takip eden süreçte Osmanlı padişahların yönetim anlayışlarını derinden etkilediği kabul edilir. Sultan I. Ahmed hanedan veraset sistemini değiştirip Fâtih Sultan Mehmed'in koyduğu: "*Ve her kimesneye evlâdından saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı âlem için katletmek münâsibdir. Ekseri ulemâ dahi tecviz etmiştir. Anınla âmil olalar*" kanununu kaldırmış, bunun yerine "*ekberiyet*" ve "*erşediyet*" esasını uyarınca tahta geçilmesi ve "*kafes sistemini*" getirmiştir. Bu kanundan sonra ilk padişah olarak kardeşi Mustafa, oğulları II. Osman, IV. Murad ve İbrahim sırasıyla tahta geçebilmiştir. I. Ahmed'in ölümünden sonra Osmanlı hanedanında bir ilk olarak padişahın oğlu yerine kardeşi geçmiş, yine bir

ilk olarak kısa süre içinde tahttan feragat etmesi sağlanarak kafeste bekleyen şehzâdelerin tahta çıkması sağlanmıştır. XVII ve XVIII. asırlarda Topkapı Sarayı'nın Harem kısmında Şimşirlik denilen dairede hayatını birkaç cariye ve görevli ile geçiren şehzâdelerin şahsiyetini etkilemiştir. XVIII. asrın sonlarından itibaren şehzâdeler bir ölçüde serbest bir ortam içinde yetişme ve saray içinde ve dışında devlet işleri ile uğraşma imkânı bulmuşlar, bu Osmanlı yönetimine yansımıştır.

Şehzâde Alayı

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan III. Mehmed'in cülusuna (1595) kadar şehzâdelerin, devlet idaresi hakkında bilgi edinmek ve tecrübe kazanmak için sancağa gönderilmesi gelenektir. Şehzâdelerin vazifeleri başına gitmek üzere merkezden hareketleri sırasında yapılan merasimi şehzâde alayı denilirdi. Şehzâde babasıyla vedalaştıktan sonra saraydan çıkar. Bâb-ı Hümâyûn'da veziriazam, vezirler ve diğer devlet erkânı hazır bulunur. Şehzâde, önde valilik sancağı olduğu halde saraydan çıkar. Bu sırada Divân-ı Hümâyûn Çavuşları alkış yaparlardı. Veziriazam, vezirler ve diğer devlet erkânı derecesine göre şehzâdenin önünde yürürlerdi. Yürüyüş Eminönü iskelesine kadar sürerdi. İşkelede Şehzâdeyi Kaptan-ı Derya karşılardı. Şehzâde, Kaptan Paşa kadırgasına binerken toplar atılırdı. Veziriazam, vezirler ve diğer erkân başka kadırgaya binerek Üsküdar'a gelinir, burada yine alay tertip edilip şehzâde otağna kadar götürülürdü. Otağda el öpülür ve hediyeler verilir ve kanun üzere bir gün daha kalındıktan sonra şehzâdeye veda edilirdi.

Şehzâde alayında, maiyetine verilen yeniçerilerle memurlardan başka sipahi, silahdâr, sekban, solak ve peykler ile kendisinin has ahır hademeler, matbah, kiler hizmetkârları ve saire ile ikibin kişiye bulurdu.

Hizmet Edenler

Osmanlı Devleti'nde Harem teşkilâtı, Fatih Sultan Mehmed devrinde, Enderun Mektebi ile birlikte, kurulmuştur. Haremde de devşirme usulü uygulanmıştır. Enderun için devşirilen erkek çocuklar, Enderun'da yükselerek Osmanlı veziriazamlığına kadar nasıl yükseliyorsa, Hareme için devşirilen kızlar da, haremde türlü aşamalarından geçerek haremde en tepe noktasına kadar çıkmayı başarabilmektedirler. Hatta bunların, kalfa, usta gibi hizmet edenler grubundan önce padişahın gözdesi, sonra ikbali olup padişaha bir

çocuk verenler haseki oluyorlar, eğer oğulları padişah olursa valide sultanlığa kadar yükseliyorlardı. Gözde veya ikbal olmayıp hizmet sektöründe kalalar, belli bir yaştan sonra Enderun'dan taşraya çıkıp devlet bürokrasinde yükselen yöneticilerle evlendirilerek onlar da haremde çıkıyorlardı. Enderun'dan çıkan yöneticilerin haremde evlenmeleri, Osmanlı saray geleneğini taşra şehirlerine taşıyarak büyük kültür evrilmesini sağladığı gibi, yöneticileri haremde evlendirerek, saraya daha fazla bağımlı hale getiriyorlardı.

Haremde hizmet edenlerin en yüksek görevlisi dârü's-saade ağası (kızlar ağası) ile bâbü's-saade ağası (kapı ağası) gelmektedir. Bunlar hadım ağalar olup statüleri çok yüksekti. Osmanlı sarayında yaşayan hadımlar ak ve siyah ağalar olmak üzere iki kısma ayrılıyorlardı. Ak hadımlar dârü's-saade ağası, siyah hadımlar da bâbü's-saade ağası olurlardı. Haremde çalışanlar ise "ustalar", "kalfalar" ve "câriyeler" olarak üç gruba ayrılıyorlardı.

Dârü's-saade Ağası

Dârü's-saade Ağası'na, kızlar ağası yahut siyah ağalar da denilirdi. Görevi, Harem-i Hümayûn'un nezâretiydi. Bundan dolayı kendilerine harem ağası da denilirdi. Darü's-saade ağası Osmanlı Sarayı'nın, Enderun ve harem halkının başı idi. Mevkii Bâbü's-saade ağası ve daha sonraları silahdâr ağalardan daha yüksek olup, veziriazam ve şeyhülislâmdan sonra gelirdi. XV. asrın sonlarına kadar kızlar ağalığı, hadım ak ağaların âmiri olan bâbü's-saade ağasına verilmiş ise de 1495 yılında Habeşli Mehmed Ağa, darü's-saade ağalığını ak ağalardan ayırmayı başardı. Bu uygulama imparatorluğun sonuna kadar sürdü. Dârü's-saade Ağası'nın işlerini emrindeki ağalar görürdü. Kızlar ağasından sonra, haremde hazinesinin başı olan haznedar usta, yardımcısı hazne vekili, baş musahip ve yanında sayıları yedi ile on arası değişen musahiplerdi. Bunlar padişahın odası önünde nöbet tutarlar, onun emirlerini harem halkına ve divân üyelerine duyururlardı. Bundan sonra oda lala baş gulâmı, yaya baş kapı gulâmı gelirdi.

Darü's-saade Ağası'nın: Padişah haremını korumak, harem için gereken câriyeleri sağlamak, haremde bulunan cariye, usta, kalfa, ikbal ve hasekilerin terfi ya da cezalandırılmalarını padişaha arz etmek, sultanların (padişah kızları) nikâhlarında vekillliğini yapmak ve töreni idare etmek, Hırka-i Şerîflerde destimâlları vermek, sürre alaylarını düzenlemek, Haremeyn vakıflarını idare etmek gibi pek çok görevleri vardı.

Darü's-saade ağası, eski saray ağaları ile haznedârlardan terrakî ederlerdi. Fakat bu bir kural da değildi. Görevden azledildiklerinde İstanbul'dan ayrılır; Mısır'a gidip orada otururlardı. Burada kendilerine "azatlık" denilen bir maaş verilir. Genellikle padişah tahttan ayrıldığında, darü's-saade ağası da görevini bırakırdı. XVII. asırda Osmanlı'da yaşanan idarî zaafılar sürecinde çok kuvvetlendiler. İmparatorluğun sonuna kadar varlıklarını korudular, saltanatın kaldırılmasıyla bu ocak da tarihe karıştı.

Bâbü's-saade Ağası

Bâbü's-saade Ağası, Bâbü's-saade'yi bekleyen ak hadım ağalarının âmirine denilmektedir. Kısaca kapı ağası olarak da adlandırılmaktadır. Macar, Alman, Slav, Gürcü ve Çerkez asıllı kölelerden temin edilirdi. İlk zamanlarda, sarayın ve haremde en büyük ağası idi. III. Murad, 1582 yılında haremde idaresini zenci darü's-saade ağasına bırakınca kapı ağaları eski durumlarını kaybettiler. Kapı ağası, Bâbü's-saade'nin sağ tarafındaki odada, ak ağalar ise onun karşısındaki odalarda yatıp kalkarlardı.

Bâbü's-saade'yi bekleyen ak ağaların en önemli görevi, padişahın mabeyin daireleri ile harem dairesini korumaktı. Bunun için, ilgililerden başka hiçbir kimsēyi Bâbü's-saade'den içeri sokmazlardı. Sarayın en iyi korunan kapısı burasıydı. Bazı zamanlarda kapıyı koruyan ağaların sayıları 20-30 kişiyi bulurdu. Kapı ağaları, padişahların savaşta, barışta ve camiye gidişlerde yanında bulunurlar, göçlerde ve ava çıktığı zamanlarda saraydan ayrılmazlardı. Eğer bir dış görev atanırlarsa vezirlik pâyesiyile Mısır valisi olurlardı. Kapı ağasından sonra, başta *haznedarbaşı* olmak üzere, *kilarcıbaşı*, *saray ağası*, *saray kethüdası* ve *baş kapı oğlanı* gelirdi. Bâbü's-saade ağaları kurum olarak imparatorluğun sonuna kadar varlıklarını korumuşlardı.

Ustalar

Harem teşkilâtında çalışan câriyenin yükselebilecekleri en yüksek makam ustalıktır. Bu makama cariyelikten sonra hizmet kademelelerini tırmanarak gelirlerdi. İşinin ehli olmak ve sadakat önemli hususlardı. Ustalar, doğrudan doğruya, padişahın hizmetinde bulunmaktadırlar. Ustaların içinde en nüfuzlusu *hazinedâr ustadır*. Vâlîde Sultan'dan sonra haremde en nüfuzlu kadını odur. Haremde başı Valide Sultan yardımcısı da *hazinedâr ustadır*. Hazinedârları bizzat padişah seçerdi. Hazinedâr usta, bütün ustalar, kalfalar ve câriyeleri hükmeder, yetişmelerini nezâret eder, haremdeki hazinelerin anah-

tarlarını taşırdı. Haznedâr Usta'dan başka padişahın; sofrâ hizmetlerini görenlerin başı *çaşniğâr (çeşniyâr) usta*, çamaşırlarını yıkayanların başı *çamaşır (câmeşûy) usta*; el, yüz yıkama ve abdest almak için hizmet edenlerin başına *ibriktâr usta*; tıraş bakımlarına bakan kalfaların başına *berber usta*; kahvesinin pişirilmesine ve kahve takımlarının korunmasına bakan kalfaların başına *kahveci usta*; kilerine ve kiler takımlarına bakan kalfaların başına *kilerci usta*; sultanların (padişahın kızı), kadın efendilerin ve ikballerin hamamda yıkanmalarına, giyinmelerine ve tuvaletlerine bakan kalfaların başına *kutucu usta*; haremde bulunan hamamların yakılmasını sağlayan câriyein başına *külhancı usta*; bütün câriyelerin başı bulunan *haznedâr ustanın* vekili olarak câriyei yönetmek üzere vekil tayin edilen *vekil usta*; haremde teşrifat hizmetlerini yerine getiren *kethüda kadın* veya *saray usta*; haremde disiplini, teşrifât ve düzenini sağlayan *kâtibe usta*; hasta olan câriyeye bakan *hastalar ustası*; haremde çocuk doğumu işlerini bakan *ebe (usta)*; sultanlara ve şehzâdelere süt emzirmek üzere tutulan veya satın alınan câriye için kullanılan *daye (usta)* ve çocuklara bakan câriyeler için kullanılan *dadı (usta)* bulunmaktaydı. Ustalar uzun etekli entari giyerlerdi. Maaşları yeterliydi ve yılın belli günlerinde kendilerine hediyeler verilir, bağışlar yapılır ve giyecek bahaları ödenirdi. Ustalar istedikleri zaman emekli olabilerlerdi. 1854 yılından sonra, emekli olmak isteyenler, bu isteklerini bildirirler; ocak saydıkları Topkapı Sarayı'na giderler ve orada bir yıl kaldıktan sonra emekliye ayrılabilirlerdi.

Kalfalar

Kalfa sarayda ve konaklarda câriyeler için kullanılan bir tâbirdir. Kaynaklarda eskiden kalfa terimi yerine *abla* anlamına gelen "*bula*" kullanılmaktaydı. Acemi *câriyeler* yetiştirildikten sonra yükselirler ve kalfa olurlardı. Bu kalfalar, güzellik ve iş bilirliklerine göre hünkâr, vâlide sultan, kadın efendi, şehzâde ve ikbal dairelerine dağılırlardı. Kalfalar eksikliklerine göre, büyük kalfa, ortanca kalfa, küçük kalfa olmak üzere üç kısma ayrılırlardı. Dâirelere verilen kalfaların en eskileri ve en yaşlıları, o dâirenin büyük kalfası olurdu. Emrinde ortanca ve küçük kalfalar bulunurdu. Kadın ve ikbal kalfaları hünkâr kalfaları arasından seçilir, bunlar onlara nedimelik yapardı. Kalfalar buldukları dâirenin işlerini emrindeki kalfalar ve câriyelerle görürlerdi. Kalfalar buldukları dâirenin bütün işlerini görürler, haremde genel işlerine de katılırlardı. Kalfalar, yanındaki câriyelerle bir haftalık dâire nöbeti tutarlardı. Perşembe günü bü-

tün daireyi temizlerler, Cuma günü nöbeti öbür kalfaya teslim ederler, sıraları gelinceye kadar dinlenirlerdi. Padişah değiştiği zaman, saraydaki eski kalfalar, ustalar, kâtibeler, ocak örgütü olduğu gibi yeni padişaha geçerdi. Yalnız haznedâr ustalar ve kalfaları saraydan ayrılırdı. Kalfalar, hizmet süresini bitirince, dışarıya çıkmakta serbesttiler. Acemilikten yetişen kalfalar, dışarı çıkmak ve evlenmek isterlerse, onların istekleri ön plandaydı. Uygun bir kısmeti çıkan kalfa evlendirilirdi. Kalfalardan hiç evlenmeden ömrünü sarayda tamamlayıp bütün birikimlerini vakfa çevirenler de vardır.

Cariyeler

Kölelik çok eski devirlerden beri var olan bir müessesedir. XIX. asra kadar kölelik ticareti yapılmaktaydı. Osmanlı haremde kölelik, Orhan Gazi zamanından beri vardı. Fakat cariyelerin haremde çoğalması, Fâtih devrinde olmuştur. Fâtih Sultan Mehmed'in merkezî idare anlayışında, aristokratik bir yapılmaya izin yoktu. Bundan dolayı bu dönemde bir taraftan Divân-ı Hümâyûn'da Türk aristokrasisi tasfiye edilip devşirme kökenli yöneticiler atanırken bir taraftan da sarayda köle ve cariyeler artmıştır. Bu dönemde devşirilen erkek çocukları, orduda ve Enderun Mektebi'nde terbiye edilerek Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî ve idarî üst kademelerine yükselme imkânı elde etmişlerse, hareme alınan cariyeler de güzellik, zekâ ve becerilerine göre usta, kalfa, ikbal, kadın efendi (haseki) ve valide sultan payelerini alarak en yüksek mevkilere çıkmayı başarmışlardır. Kanûnî Sultan Süleyman devrine kadar padişahlar, Anadolu Türk Beyleri ve Kırım Hanları ile Bizans İmparatoru, Bulgar Kralı, Sırp ve Mora despotlarının kızları ile siyasi evlilikler yapmışlardır. Bu kadınlar için *kadın efendi* unvanı kullanılıyordu. Kanûnî devrinden itibaren padişahlar, haremde yetiştirilen câriyeler ile evlenmişlerdir. Bu uygulama birkaç istisna dışında Sultan II. Mahmud devrine kadar sürmüştür. II. Mahmud, gayrimüslim asıllı câriyelerle şehzâdelere evlenmelerini yasaklamıştır. Bu dönemden itibaren Saray, câriye ihtiyacını, Gürcü, Çerkez ve Abhazlar'dan karşılama yoluna gitmiş, nitekim Kanûnî devrinden II. Mahmud devrine kadar yapılan uygulamayı doğrularcasına, Osmanlı idaresi ve ordusunda söz konusu unsurların etkinliklerinin arttığı gözlemlenmiştir. Bu yeni dönemdeki uygulama Devlet-i Aliyye'nin sonuna kadar sürmüştür.

Osmanlı fetihlerinin sürdüğü ilk zamanları savaş esirleri arasından seçilen kızlar saraya alınırken, zamanla Rus, Ukraynalı, Polonyalı,

Gürcü ve Çerkezler satın alınarak veya devlet adamlarının hediye etmesiyle saraya sokulmuşlardır. Başka bir kaynak da, Gümrük Emini tarafından satın alınıp saraya verilmesi idi. XIX. asırda Kafkaslılar kendi rızaları ile kızlarını saraya veriyorlardı. Bütün câriyeler, muayene edilerek saraya alınıyordu. Sarayda câriyeler dâiresi Kuşhâne kapısından girilince sol taraftaki kapı cariyeler dâiresine gider. Ortası açık meydanın etrafında câriyelerin daireleri yer alır. Bu dâireler şimşirliğe kadar uzanır ve Haliç ve Marmara'ya bakarlar.

Cariyelerin hizmet görmesi için alınanlar çamaşır, külhan, kiler, sofraya gibi genel hizmetlere verilir, en güzel, akıllı ve yeteneklileri padişahın hizmetine, ilerde üstün özellikte olması beklenenler de haznedarlara ve kalfalara bırakılır ve yetiştirilmesi istenirdi. Yeni gelen câriyeler, saray geleneklerine göre ilk önce isimleri, Mahcemal, Nazlıcemal, Nakşidîl, Şevkiâlem gibi Farsça kökenli isimlerle değiştirilir, sonra *kalfalar* tarafından haremde terbiye ve nezâket kuralları öğretilirdi. Bunların ilerde padişah veya Enderunlu devlet adamlarının eşleri olacakları düşünülerek okuma ve yazma öğretilirdi. Padişah eşleri olacakların üzerinde başta haznedâr usta olmak üzere ayrı bir itina ile yetiştirilirdi. Daha sonra Müslüman olmaları sağlanır, bunlara Kur'an-ı Kerim okumayı ve müslümanlığın kurallarını öğretirlerdi. Nitekim harem Halife'nin eviydi. Herkes ibadetini yapmalı, Kur'an okumalıydı. Yetenekli bazı câriyelerin müzik aletlerini çalmayı, şarkı söylemeyi, oyun oynamayı öğrenirlerdi. Bunların dışında dikiş dikmek, dantelâ işlemlerini ve örgü örmesini de öğrenirlerdi. Bundan dolayı harem bir kültür okulu ve nezâket yuvası olarak karşımıza çıkar. Eski Saraylılar, acemilere "Sarayda terbiye olmayan hiçbir yerde terbiye öğrenemez, burası terbiye mektebidir" derlermiş. Burada *acemi*, *kalfa* ve *usta* ilişkisi bir meslek örgütünden daha katı ve disiplinli idi. Harem, tıpkı Enderun gibi bir saray okuluydu.

KAYNAKLAR

- ABDURRAHMAN Paşa Kanûnnâmesi, Millî Tettebbuâtlar Mecmuâsı, III, İstanbul 1331.
- AFYOCU, Erhan, "Defterhane", TDVİA, c. IX, (1994), 99-104.
- ÂŞIK PAŞA-ZÂDE, Âşıkpaşaoğlu Tarihi, (Haz. Nihal Atsız), Sevinç Matbaası, Ankara 1985.
- BAŞBAKANLIK Osmanlı Arşivleri Rehberi, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 2010.

- Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz, I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yayını, Ankara 2000.
- BERKES, Niyazi, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Şefik Matbaası, İstanbul 2003.
- DEFTERDÂR Sarı Mehmed Paşa, Nesayihu'l-Vüzerâ ve'l-Umerâ, (neşreden: Hüseyin R. Uğural), Ankara 1969.
- ERTUĞ, Zeynep T., "Saray", TDVİA, 117-121.
- FÂTİH Sultan Mehmed: Kanunnâme-i Âl-i Osman, (Hazırlayan: Abdülkadir Özcan) Kitabevi, İstanbul 2007.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip, "Arpalık", İA, c. I; "Başmaklık", İA, c. II; "Nişancı", İA, c. IX.
- GÖKBİLGİN, Tayyip, "Nişancı", İA, IX, MEB, (1988), 299-301; "Tercüman", XII/I, (1993), 176-178.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, XIV-XVII Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1991.
- HAMİDULLAH, Muhammed, İslâm Peygamberi, Hayatı ve Faaliyetleri, II, (Çeviren Salih Tuğ) Yaylacılık Matbaası, İstanbul 1980.
- İBN HALDUN, Mukaddime, I, (Çeviren: Zakir Kadiri Ugan) MEB Basımevi, İstanbul 1990.
- İNALCIK, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülane Hatt-i Hümayûnu", Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, Eren, İstanbul 1996.
- İNALCIK, Halil, "Kutatgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri" Reşit Rahmetî Arat İçin, Ankara 1976.
- İNALCIK, Halil, "Mehmed II", İA, c. VII; "Padişah", "Reisü'l-küttâp", İA, c. IX; (1993).
- İNALCIK, Halil, "Osmanlı Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telâkkisiyle İlgisi", AÜSBFD, XIV, Ankara 1959.
- İNALCIK, Halil, Osmanlı İmparatorluğu- Klâsik Çağ (1300-1600), (Çeviren: Ruşen Sezer), YKY, İstanbul, 2003.
- İNALCIK, Halil, "Osmanlı Padişahı", AÜSBFD., XII/4, Ankara 1958.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Enderûn", DİA, 11, (1995), s. 185-187.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı", Osmanlı Devleti Tarihi, I, (Editör: E. İhsanoğlu), Zaman Yayını, İstanbul 1999.
- KAFESOĞLU, İbrahim, "Kutatgu-Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri", Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı: 1 (1970).
- KAFESOĞLU, İbrahim, Türk Milli Kültürü, Coşkun Ofset, İstanbul 1986.
- KARAL, Enver Z., Osmanlı Tarihi, VII-VIII, TTK Basımevi, Ankara 1983.
- KAŞGARLI MAHMUD, Divanü' Lûgat-it-Türk, IV, (Tercüme: Besim Atalay), Ankara 1943.

- KÂTİP ÇELEBİ, *Düsturu'l-amel*, İstanbul 1280.
- KÂTİP ÇELEBİ, *Tuhfetü'l-kibâr fi Esfârü'l-bihâr*, İstanbul 1329.
- KİLİ, Suna-A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Kürtuluş Ofset Basımevi, Ankara 1985.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ötüken, İstanbul 1986.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Defterdâr", *TDVİA*, c. IX, (1994), s. 94-96.
- LEWIS, Benard, *İslâm'ın Siyasal Dili*, (Ter. Fatih Taşar), Kayseri 1992.
- MEHMED NEŞRÎ, *Neşrî Tarihi*, I, (Hazırlayan: M. Altay Köymen), Başbakanlık, Ankara 1983.
- MOĞOLLARIN Gizli Tarihi, (Tercüme: Ahmet Temir).
- MUHAMMED FARABİ, *Ara'ü Ehl'l-Medineti'l-Fâzıla*, (Çeviren: Nafiz Danışman), İstanbul 1956.
- NEŞRÎ, Kitâb-ı Cihân-nümâ, (neşreden: F. Reşid Unat- Mehmet A. Köymen), I, Ankara 1987.
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17. Yüzyıllar)*, Tarih Vakfı ve Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- OĞUZ Kağan Destanı, nşr. W. Bang-R. Rahmeti, İstanbul 1936.
- ORHONLU, Cengiz, "Tercüman", *İA*, c. II, (1986).
- ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı Tarihine Ait Belgeler: Telhîsler*, İstanbul 1970.
- ORHUN Abideleri, (Hazırlayan: Muharrem Ergin), Kuşak Ofset, İstanbul 1991.
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı Sarayında Hayat*, Yitik Hazine Yayını, İstanbul 2008.
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlıyı Yeniden Keşfetmek*, TİMAŞ, İstanbul 2006.
- OSMANLI Kanûnnâmeleri, *Millî Tetetebbuâtlar Mecmuâsı*, I/1, 2, İstanbul 1331.
- ÖZCAN, Abdülkadir, Fâtihin Teşkilât Kaunnamesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı: 33 (1982), s. 7-56.
- SAN, Coşkun, *Max Weber'de Hukukun ve Meşru Otoritenin Sosyolojik Analizi*, Ankara, 1971.
- SHAW, Stanford J.- Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, II, (Çeviren: Mehmet Harmancı), İstanbul 1983.
- ŞİRVANÎ, Harun Han, *İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare*, Gaye Matbaası, Ankara.
- TAŞ, Kenan Ziya, *Osmanlılarda Lalalık Müessesesi*, Isparta 2000.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Arpaz Matbaacılık, İstanbul 1980.

- TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, Doğan Ofset, İstanbul 1984.
- TURNER, Bryan S., *Max Weber ve İslâm -eleştirel bir yaklaşım*, Vadi Yayını, Ankara 1991.
- UĞUR, Ahmet, *Osmanlı Siyâset-Nâmeleri*, Kültür ve Sanat Yayınları, Kayseri 1988.
- ULUÇAY, M. Çağatay, *Harem*, II, TTK Basımevi, Ankara 1992.
- ULUÇAY, M. Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara 1980.
- UNAN, Fahri, *İdeal Cemiyet, İdeal Devlet, İdeal Hükümdar -kınalı-zâde Ali'nin Medîne-i Fâzıla'sı-*, Lotus Yayınevi, Ankara 2004.
- UNAT, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, MEB., Ankara 1964.
- UZUNÇARŞILI, İsmail H., "Defterdâr", *İA*, III, (1993), 506-508.
- UZUNÇARŞILI, İsmail H., *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- UZUNÇARŞILI, İsmail H., *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, TTK Basımevi, Ankara 1984.
- UZUNÇARŞILI, İsmail H., *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, TTK Basımevi, Ankara 1984.
- UZUNÇARŞILI, İsmail H., *Osmanlı Tarihi*, II, TTK Basımevi, Ankara 1983.
- ÜNAL, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2007.
- VEFİK, Abdurrahman, *Tekâlif Kavâidi*, I, İstanbul 1928.
- WEBER, Max, *Sosyoloji'nin Temel Kavramları*, (Tercüme: Medeni Beyaztaş), İstanbul 2002.
- YAVUZ, Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslâm (Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından)*, İstanbul 1991.
- YEDİILDIZ, Bahaeddin, "Klasik Osmanlı Dönemde Hâkimiyet Anlayışı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. XII, Zafer Matbaası.
- YUSUF Has Hacib, *Kutatgu Bilig*, II, (Çeviren: Reşid Rahmeti Arat), TTK, Ankara 1991.

OSMANLI DEVLETİNDE TAŞRA TEŞKİLATI

İbrahim Solak

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında hızla gerçekleşen fetih hareketleri devletin yayıldığı coğrafi alanını genişletmiş, bu genişlemeye ve gelişmeye paralel olarak Yıldırım Bayezid zamanından itibaren devlette merkeziyetçi yapı anlayışı başlamış ve Fatih Sultan Mehmet zamanına gelindiğinde bu yapı tam anlamıyla kurumsallaşmıştır. Fatih merkezi otoritenin gücünü bütün ülkeye yaymak için köklü değişiklikler yaparak ünlü teşkilat kanunnamesini yayınlamış, devlet yapısını adeta yeniden şekillendirmiştir. Kul sistemi, kardeş katli, vakıf arazilerinin miri araziye çevrilmesi gibi önemli ve zor kararları güçlü şahsiyeti sayesinde alabilmiş, bu hususlarda önemli başarılar sağlamıştır. Osmanlı taşra teşkilatında gelişim ve değişim bir anda olmamış, çeşitli aşamalardan geçtikten sonra klasik halini almıştır. Osmanlılar klasik devlet yapısı oluştururken önceki devletlerin kurum ve kuruluşlarından istifade etmiş ve kendi dönemlerinin şartlarına göre var olan kurumları yeniden şekillendirmişler, pratikte karşılaştıkları meselelere göre güncelleştirmişlerdir.

EYALET İDARESİ

Osmanlı merkezi otoritesinin taşra idaresi için bir bölgeye iki yönetici gönderdiği görülmektedir; yürütmenin temsilcisi olarak bey ve yargının temsilcisi olarak kadı. Bu yapı taşra teşkilatının temelini oluşturmaktadır. Başka bir ifadeyle taşra yöneticileri ehl-i örf ve ehl-i şer olarak ikiye ayrılmaktadır.

Yerel yöneticiler denildiğinde ilk akla gelen beylerbeyi, sancakbeyi ve kadıdır. Bu yöneticilerden başka yönetim işlerinde yardımcı olmaları için subaşı, şehir kethüdası, kapı kethüdası, dizdar, miralay, çeribaşı (serasker), mütesellim, muhassıl, mutasarrıf, âyan, voyvoda, müftü, naib, askeri kassam, nakibüleşraf kaymakamı, müderris, mütevellî, cabi, imam, hatip gibi farklı görevler icra eden yetkililer de taşra idaresinde yer almaktadır. 1864 yılındaki idari düzenlemeye kadar Osmanlı taşra idaresi bu düzen içerisinde devam ederken, 1864 vilayet nizamnamesi ile taşra yönetimi vilâyet, sancak, kaza ve köy şeklinde düzenlendi, vilayet yöneticisi vali, sancak yöneticisi mutasarrıf ve kaza yöneticisi kaymakam oldu. Daha sonra oluşturulan nahiyelerin başına da yönetici olarak nahiyemüdürü atandı.

Osmanlı Devleti'nin temel idari birimini sancaklar oluşturmaktadır. Sancakların bir araya toplanması ile eyalet adı verilen daha büyük birimler meydana gelmektedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında eyalet haricinde bu anlamda kullanılan vilâyet, sancak, kaza gibi tabirlerin de olduğu, bunların birbirlerinin yerine kullanıldığı bilinmektedir. Taşra idaresini oluşturan unsurlar yukarıdan aşağıya eyalet, sancak (liva), kaza, nahiyeye ve köy (karye) olarak teşkilatlanmıştır. Köylerin bir araya gelmesiyle nahiyeler, nahiyelerden kazalar, kazalardan sancaklar ve sancakların birleşmesinden eyaletler oluşmuştur. Osmanlı Devleti'nde eyaletler vergi sistemine göre salyaneli ve salyanesiz eyaletler olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

Salyanesiz Eyaletler

Osmanlı Devleti'nde timar sisteminin uygulandığı eyaletler salyanesiz eyaletlerdir. Buralarda tahrirler yapılır, yapılan tahrirlere göre eyaletlerin gelirleri has, zeamet ve timar şeklinde dirliklere ayrılır. Bu eyaletlerde timar sistemi uygulandığı için devletin merkezi otoritesi bunlarda daha güçlü bir şekilde hissedilmektedir. Salyanesiz eyaletler; Anadolu, Rumeli, Karaman, Diyarbakır, Erzurum, Dulkadriye (Maraş), Şam, Budin, Van vb. eyaletlerdir.

Salyaneli Eyaletler

Timar sisteminin uygulanmadığı eyaletlere salyaneli eyaletler denilmektedir. Salyane yıllık anlamında olup, bu sistemin uygulandığı eyaletler de tahrir yapılmıyor, eyalet gelirleri öncelikli olarak burada bulunan beylerbeyi, sancakbeyi vb. idari görevlilerin maaşları-

na harcanıyor ve artan meblağ merkeze gönderiliyordu. Beylerbeyi ve sancakbeyinin haricinde kadı, defterdar ve yeniçeri garnizonu gibi unsurlar bu eyaletlerde de bulunmaktadır. Salyaneli eyaletler, Mısır, Tunus, Bağdat, Trablusgarb, Cezayir, Habeş, Lahsa, Yemen ve Şehr-i Zor'dur.

İmtiyazlı Eyaletler

Fethedildikten sonra doğrudan merkeze bağlanmayıp, Hristiyan asıllı yerel prenslerin yönetimine bırakılan eyaletlerdir. Bu eyaletler iç işlerinde serbest olup, Osmanlı Devletine tâbidirler. Her yıl bir miktar vergi ödemek, çağrıldıklarında seferlere katılmak zorundadırlar. Bu eyaletler Eflak, Boğdan ve Erdel Voyvodaları ile Kırım Hanlığı ve Mekke-i Mükerrerme Emirliğidir. Bu eyaletlerden kutsal Hicaz bölgesinde olmasından dolayı Mekke Emirliğinin Osmanlı yönetimindeki yeri ve durumu farklıdır. Yönetici olan emirlerin peygamber soyundan gelmeleri hasebiyle Osmanlılar bunlara büyük hürmet ve sevgi beslemektedirler.

Beylerbeyi (Mîr-i Mirân)

Osmanlı Devleti'nde beylerbeyinin kökeni hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlere göre beylerbeyinin geçmişi Anadolu Selçukluları, İlhanlılar, Altın Orda ve Memlükler'le bağlantılı olsa da aynı adla değil farklı adlarla (melikü'l-ümerâ, emîr-i ulus, emîrül-ümerâ, emir sipahsalar) çağrıldığı bilinmektedir. Daha önce kurulan Türk-İslam devletlerindeki beylerbeyinin yetki ve nüfuz bakımından Osmanlılardan ayrıldığı görülmektedir. Osmanlı öncesi devletlerdeki beylerbeyinin saltanat değişikliğine sebep olabilir diye, nüfuzundan bazen hükümdarların bile çekindiği olurdu.

Beylerbeyi; eyaletlerde padişahın mutlak otoritesini temsil eden en yüksek yöneticidir. Eyalet yöneticilerine beylerbeyi haricinde, *mîr-i mirân*, *emîrül-ümerâ* ve *vali* de denildiği görülmektedir. Birkaç sancağın bir araya gelmesi ile oluşturulan eyaletin her bir sancağına ayrı sancakbeyi atanırken, beylerbeyinin idaresine verilen sancağa, *paşa sancağı* denilir ve beylerbeyi kendisine verilen sancağı yönetir ve burada oturur. Osmanlı tarihinde ilk defa I. Murad Lala Şahin Paşa'yı Rumeli'de fetihler yapması için beylerbeyi olarak görevlendirir ve böylece Rumeli Eyaleti idari bir birim olarak ortaya çıkar. Daha sonra Yıldırım Bayezid, Ankara merkez olmak üzere Timurtaş Paşa'yı Anadolu Beylerbeyliğine getirir. Bu iki eyalet Osman-

lı Devleti'nin ilk eyaletleri olup, fetihler arttıkça Balkanlar'da ve Anadolu'da eyalet sayısı da artar.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren beylerbeyliğe daha çok Türk kökenli komutanlar atanırken, Fatih Sultan Mehmet dönemiyle birlikte bu göreve kul sistemi içerisinde yetişen, liyakat ehli olan ve merkezi otoriteye sadakatle bağlılıkları daha önceki görevlerinde denenmiş kişiler atanmaya başlanmıştır. Bu göreve atacak olanlar Fatih Kanunnamesinde mal defterdarları, beylik ile nişancı olanlar, beş yüz akçeli kadılar ve dört yüz bin akçeli sancak beyleri şeklinde açıklanmaktadır. Beylerbeylik görevini hakkıyla ifa edenler terfi ederek vezirlik ve sadrazamlığa geçebiliyorlardı. İlk yüzyıllarda uzun süre bu görevde kalan beylerbeylerin XVI. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren görev süreleri kısaltmaya başlamış olup, bu yüzyıldan itibaren ortalama 1-3 yıl arasında değişmektedir. Osmanlıların ilk yıllarında görevleri sadece taşradaki timarlı sipahilerin askeri komutanlığı olan beylerbeyi, devletin güçlenmeye ve sınırların genişlemeye başlamasıyla birlikte yeni fethedilen yerlerde kurulan eyaletlerin hem askeri hem de idari yöneticisi olmuştur.

80

Beylerbeyi, hizmetinde bulunan görevlilerle beraber *beylerbeyi divanı* adı verilen divanla görevlendirildiği eyaleti yönetmektedir. Divan eyaletin en önemli kurumudur, ne zaman oluşturulduğu bilinmemektedir. Beylerbeyi Divanı bulunduğu eyaletin merkez sancağı olan Paşa sancağında oturan beylerbeyinin konağında (*Paşa Konağı*) toplanırdı. Halkın her türlü meselesi burada halledilmeye çalışılır, halledilemeyen konular veya verilen kararlardan memnun olmayanlar sıkıntılarını divan-ı hümayuna götürebilirlerdi. Divanhane adı verilen bu divanda beylerbeyinin haricinde, divan efendisi, eyalet kadısı (paşa sancağı kadısı), timar defterdarı, defter kethüdası, hazine defterdarı, beylerbeyi kethüdası, tezkireci, çavuşlar, ruznâmecî ve katip gibi görevliler yer almaktadır. Bu divanda alınan kararlar rûz-nâme, muhasebe defteri gibi çeşitli defterlere kaydedilmektedir. Beylerbeyinin görevleri nelerdir diye bakıldığı zaman karşımıza şu hususlar çıkmaktadır. Reayanın korunması, var ise zulmün bertaraf edilmesi, askeri meselelerin halledilmesi, bölgede güvenliğin sağlanması, padişahın emirlerine ve kanunlarına karşı gelenlerin takip edilmesi, kendi eyaletindeki timarların merkezi hükümetin verdiği yetki çerçevesinde tevcih edilmesi ki, beylerbeylerin en önemli görevlerinden biri bu husustur, timarların

tevcihi sırasında oluşacak bazı problemlerin çözümü beylerbeyini ve divanını en çok meşgul eden görevlerindedir.

Beylerbeyilerin önemli görevlerinden biri de yukarıda bahsedildiği üzere timar tevcihleridir. Beylerbeyinin tevcih ettiği timarlara tezkeresiz timar denilmektedir. Bu timarların baremi eyaletlere göre değişmektedir. Rumeli ve Doğu Anadolu'daki beylerbeyliklerde 5999, Anadolu Beylerbeyliğinde 4999, Karaman, Zülkadriye ve Rum beylerbeyliklerinde 2999 akçedir. Bu miktarlardan fazlasını merkeze sorarak ve onay alarak tevcih edebilirler ki bu timarlara da tezkere timar denilir.

Beylerbeyiler atandıkları eyalet için tahsis edilen hasları tasarruf ederlerdi. Tahsis edilen has miktarı eyaletlere göre değişmektedir. Bu miktar genellikle 800.000 ile 1.200.000 akçe olarak belirlenmiştir. Hasların haricinde beylerbeylerin cerime, pişkeş, öşür, dava parası, kul gedikleri, kul kethüdalığı, subaşı aylıkları, voyvoda, sancak, menzil, cizye, avarız-bedel-i nüzul vb. kalemlerden pek çok gelirleri vardı. Bunlarla beraber gelirleri ciddi rakamlara ulaşmaktadır. Fakat yüksek gibi gözükse de bu rakamlar beylerbeylerin kapı halkı ile beraber ancak giderlerini karşıladığı görülmektedir. Beylerbeyiler sefer zamanında her 5000 akçe için tam teşekküllü bir cebelüyü sefere götürmekle mükelleftirler.

81

Beylerbeylerin teşrifat-protokoldeki yeri, giydiği kıyafeti ve elkabı yönettiği eyaletin fethedilme önceliğine göre değişirdi. Daha önce fethedilen eyaletin protokoldeki yeri diğerlerinden önce olur. Vezir rütbesinde olmayan beylerbeyinin elkabı "*emî-rü'l-ümerâi'l-kiram kebîrül-küberâi'l-fi-hâm zül-kadri ve'l-ihirâm sâhibül-izzi ve'l-ihîşâm el-muhtas bi-mezîdi inâye-ti'l-meliki'l-a'lâ*" şeklinde iken beylerbeyi vezir rütbesini taşıyor ise elkabı "*düstûr-ı mükerrrem müşîr-i müfahham nizâmül-âlem mü-debbir-i umûri'i-cumhûr bi'l-fikri's-sâ-kıb mütemmim-i mehâmmi'l-enâm bi'r-re'yi's-sâib mümehhid-i bünyâni'd-devle ve'l-ikbâl müşeyyid-i erkâni's-saâde-ti ve'l-iclâl el-mahfûf bi-sunûfi avâtıfî'l-meliki'l-a'lâ*" şeklindedir.

Osmanlı Devleti'nin sınırları büyüdükçe eyalet sayısı da artmıştır. XIV. Yüzyılda Rumeli ve Anadolu eyaletleri var iken, XV. Yüzyılda Rum ve Karaman eyaletleri, XVI. Yüzyılın başlarında ise Diyarbakır, Halep, Şam, Mısır eyaletleri kurulmuştur. Aşağıda yer alan tabloda (Tablo I) Osmanlı Devleti'nin bazı eyaletleri gösterilmektedir.

Tablo I: Osmanlı Eyaletleri (XIV-XVIII. Yüzyıllar)

	XIV.- XVI. Yüzyıl	XVII. Yüzyıl	XVIII. Yüzyıl
-	-	Adana	Adana
Anadolu	Anadolu	Anadolu	Anadolu
Bağdat	Bağdat	Bağdat	Bağdat
Basra	Basra	Basra	Basra
-	-	-	Batova
Bosna	Bosna	Bosna	Bosna
Budin	Budin	Budin	-
Cezayir-i Bahr-i Sefid	-	-	-
-	Cezayir	-	-
Cezayir-i Garb	Cezayir-i Garb	Cezayir-i Garb	Cezayir-i Garb
Çıldır	Çıldır	Çıldır	Çıldır
Diyarbakir	Diyarbakir	Diyarbakir	Diyarbakir
Eğri	-	-	-
-	-	-	Erdilan
Erzurum	Erzurum	Erzurum	Erzurum
-	-	-	Gence
-	Girit	Girit	Girit
Habeş	Habeş	Habeş	Habeş
Halep	Halep	Halep	Halep
-	-	-	Hemedan
Kanije	-	-	-
Karaman	Karaman	Karaman	Karaman
Kars	Kars	Kars	Kars
Kefe	Kefe	Kefe	Kefe
Kıbrıs	Kıbrıs	Kıbrıs	Kıbrıs
-	-	-	Kirman-şahan
Lahsa	Lahsa	Lahsa	Lahsa (Ahsa)
-	-	-	Luristan
Zülkadriye	Maraş	Maraş	Maraş
-	-	-	Merega
Mısır	Mısır	Mısır	Mısır
-	-	-	Mora
Musul	Musul	Musul	Musul
Özi	-	-	Özi
Rakka	Rakka	Rakka	Rakka

-	-	-	Revan
-	-	-	Safed-Sayda-Beyrut
Rum	Sivas	Sivas	Sivas
Rumeli	Rumeli	Rumeli	Rumeli
-	-	-	Rumiyye
Şam	Şam	Şam	Şam
Şehrizor	Şehrizor	Şehrizor	Şehrizor
Şirvan	-	-	-
-	-	-	Tebriz
Temeşvar	Temeşvar	Temeşvar	Temeşvar
Tiflis	-	-	Tiflis
Trablusgarp	Trablusgarp	Trablusgarp	Trablusgarp
Trablusşam	Trablusşam	Trablusşam	Trablusşam
Trabzon	Trabzon	Trabzon	Trabzon
Tunus	Tunus	Tunus	Tunus
Van	Van	Van	Van
Yemen	-	-	-

Sancak Yönetimi ve Sancakbeyi

Sancak kelimesinin çeşitli anlamları bulunmaktadır; bayrak, askeri timar, idari bölge, silah gibi. Sancak veya liva Osmanlı Devleti'nde temel idari birimin adı olup, başında da yönetici olarak sancakbeyi bulunur. Tahrirlerin sancak esas alınarak yapılması, kanunnamelerin sancağı esas alması, sipahinin dirliğinin bulunduğu sancakta oturma zorunluluğu, suç işleyen raiyyetin-tebaanın kendi sancağında yargılanması ve cezalandırılması gibi uygulamalar, sancağın temel idari birim olduğunu gösteren temel özelliklerdir. Osmanlı idari yapılanmasında sancaklar eyaletlerin alt birimlerini oluşturmaktadırlar ve genel anlamda üç türlü sancak vardır.

Klasik Osmanlı Sancakları

Bu sancaklar başında yönetici olarak sancakbeyinin bulunduğu, timar sisteminin uygulandığı ve bir eyalete bağlı olan sancaklar, klasik Osmanlı sancakları olarak adlandırılır. Eğer yönetimi bir şehzadeye verilmişse Şehzade sancağı (şehzadelerin yönetim tecrübesi edinmesi için gönderildikleri bu sancaklar Manisa, Kütahya, Konya, Amasya, Kastamonu, Trabzon ve Kefe'dir), beylerbeyinin yönetiminde ise paşa sancağı, şehzade ya da beylerbeyi yönetiminde ol-

mayıp, sancakbeyinin idaresinde olan sancaklar ise klasik Osmanlı sancağı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Klasik Osmanlı sancaklarının yöneticisi sancakbeyidir. Sancakbeyliğine padişahın kulları (saray görevlileri, ümera çocukları, alaybeyi, zaim, defter kethüdası, timar ve hazine defterdarları vb.) arasından yararlılık gösterenler atanırlar. Saray görevlilerinin ya da şehzadelerin sancakbeyliği görevine atanmasına sancağa çıkmak denilmektedir.

Padişahın mutlak otoritesinin sancaktaki temsilcisi olan sancakbeyleri, sancağın merkezindeki kazada ikamet ederler, askeri ve idari olmak üzere iki asli görevi bulunmaktadır. Başlangıçta devletin giriştiği sürekli fetih hareketlerinden dolayı askeri yönü daha ağır basan sancakbeyinin, sonraları idari-askeri yönleri beraber yürüttüğü görülmektedir. Sancakbeyi, yönetimi altındaki timarlı sipahilerin doğal komutanı olduğundan kendi kapı halkı, zaim, cebelü ve sipahilerle birlikte çağrıldığı seferlere katılmak zorundadır. Maiyetiyle birlikte eksiksiz olarak sefere katılmak sancakbeyinin en zor işlerindedir.

Sancakbeyinin idari görevleri arasında öncelikle, yönetimi altındaki tebaanın huzur ve güven içerisinde hayatını sürdürebilmesi için gerekli şartların sağlanması, şehrin düzen ve güvenliğinin sağlanması, adaletin uygulanması ve suçluların hakkaniyetle cezalandırılmasıdır. Sancakbeyinin uymak ve uygulamakla yükümlü olduğu kanunlar sancak kanunnameleriyle belirlenmiştir. Bunlar arasında arzi vergilerin toplanması, bazı görevler için sancağına gelen devlet memurlarına gerekli yardımların yapılması, Osmanlı sınırındaki bir sancakta görevli ise komşu devletle ilişkilerin anlaşmalara uygun şekilde yürütülmesi, "şer'e" ve "örf'e" aykırı durumları önleme hususunda kadı ile birlikte hareket etmesi, sancakta bulunan subaşı, alaybeyi, dizdar, çeribaşı, sipahi gibi görevlilerin uyum içerisinde çalışmalarının sağlanması görevleri arasında yer almaktadır. Sancakbeylerinin görevleri genellikle 1-3 yıl arasında değişmektedir. Sancakbeylerin ortalama 200.000-600.000 akçeye ulaşan hasları bulunmaktadır. Teşrifatta geliri fazla olan sancakbeyi önde gelmektedir. Sefere çıktıkları zaman gelirlerinin her 5000 akçesi için zırhlı, donanımlı bir cebelüyü beraberlerinde getirmekle mükelleftirler.

XVI. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla gelindiğine idari yapılanmada ve sancak teşkilatında önemli değişiklikler olmuştur. Genel olarak XVI. Yüzyılda Osmanlı coğrafyasında 500'e yakın sancak bulunurken,

XIX. Yüzyıla gelindiğinde sancak sayısının 300 civarında olduğu görülmektedir.

Piyade ve Müsellem Sancakları

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında askeri nitelikli sancaklar bulunmaktadır. Yeniçeri ocağı kuruluncaya kadar askeri hizmetler daha çok piyade ve müsellem (atlı) adı verilen birlik mensupları tarafından yürütülmektedir. Bunların kayıtları liva-i piyadegan veya liva-i müselleman şeklinde olup, hem Rumeli hem de Anadolu eyaletinde bulunmaktadır. Bunların başında bulunan beylerinin görevleri idari olmaktan ziyade askeridir. Madenlerde veya bazı geri hizmetlerde çalışanların yönetiminden sorumludurlar, dirlikleri 18.000-85.000 akçe arasında değişmektedir. Piyade ve müselleman sancaklarının XVI. Yüzyılın sonlarına doğru kaldırıldığı görülmektedir.

Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları

Yurtluk-Ocaklık Sancaklar

Osmanlı Devleti yöneticileri fethettikleri ülkelerdeki hukuki düzeni hemen lağvetmemiş, var olan düzeni bir süre muhafaza etmişler. O bölgenin sosyo-ekonomik ve kültürel yapısına uygun düzenlemeler yapmışlardır. Doğu Anadolu bölgesi Osmanlı Devleti'ne katıldıktan sonra, sadakatle bağlılıklarını bildiren ve hizmet eden yerel yöneticilerin hükümlerine oldukları yerler kendilerinde bırakılmış, Osmanlı Devleti bunları yerel yönetici olarak kabul etmiştir. Bunun karşılığında devlet buralarda tahrir yaparak, timar sistemini uygulamış, kaza-i meselelerin halli için kadı atamıştır. Yurtluk-Ocaklık sancakların klasik sancaklardan tek farkı sadece yöneticinin yerel aileden olmasıdır. Sancakbeyinin herhangi bir hatası sabit olduğunda, kusur işlediğinde görevden alınabilir, işlenen suçun durumuna göre idam dahi edilebilir, ama yerine oğlu veya aile üyelerinden biri getirilir. Sorumluluk bakımından seferlere katılmak ve vergilerini ödemek zorundadırlar.

Hükümet Sancaklar

Bu sancaklar da fetih sırasında hizmet ve daha sonraki dönemde sadakatlerinden dolayı eski sahiplerine verilen sancaklardır. Yurtluk-Ocaklık sancaklardan tek farkı buralarda tahririn yapılmaması ve timar sisteminin uygulanmamasıdır. Bey olarak atanacak kişi aileden olacak ve divan-ı hümayun tarafından atanacaktır, beylerine

hakim denilmektedir. Buraya da kadı atanmakta, mali açıdan her yıl belirlenen meblağı vergi olarak merkezi hazineye ödemekte ve çağrıldıkları zaman seferlere katılmaktadırlar.

Alaybeyi

Alaybeyi, bir sancaktaki timarlı sipahilerin sancakbeyinden sonra en üst amiridir, serbest timar tasarruf eder. Beylerbeyi ve sancakbeyi arzı üzerine tayin edilir ve kadının yahut beylerbeyinin arzı üzerine de görevlerine son verilir.

Timar tevcih edileceği zaman, ilgili sipahinin yarar olup olmadığı hakkında, alaybeyinin hazırlayacağı rapor önemlidir. Bu rapor doğrultusunda sipahiye timar tevcihi yapılmaktadır. Alaybeyiler dirlik olarak zeamet tasarruf etmektedirler ve sancakbeyine bağlıdırlar. Sefer zamanında seraskerle beraber maiyetleri altında bulunan sipahi ve cebelüleri toplayıp sancakbeyinin kumandası altına sevk eder.

Çeribaşı (Serasker)

Komutan, başbuğ, serdar, serasker, Osmanlı Devleti'nde sipahi, müselleme, çingene, yörük, tatar, evlâd-ı fatihân, voynuk ve akıncı gibi askeri teşekküllerin zabitlerinden birisine verilen isimdir.

Seraskerler idari yapılanma içerisinde yer alan nahiyelerin askeri amiridirler. Nahiyenin asayişinin sağlanması, suçluların yakalanması, sipahilerin sefer için toplanması başlıca görevleri arasındadır. Alaybeyinden sonra en yüksek rütbeli sipahi subayı olan çeribaşılar serbest timar tasarruf ederler.

Kale İdaresi

Kale, stratejik bir yeri, bir şehri, bir geçidi korumak amacıyla inşa edilen askeri yapı, tırmanılması zor, çıkılamayan, dağ başlarına inşa edilen muhkem yapıdır. Bu askeri yapıların asıl fonksiyonlarının güvenlik olduğu söylenebilir. Bu anlamda da daha çok stratejik öneme sahip ana yollara, dar boğaz geçişlerine, yol kavşaklarına, nehirlerin bulunduğu kavşaklara ve köprübaşı vazifesi gören yerlere yapılmıştır. Şehrin ve toplumun güvenliğinin tesis edilmesi ve korunmasında en önemli rolü kale üstlenmektedir. Osmanlı kalelerinin askeri fonksiyonlarının yanında idari ve adli görevleri de bulunmaktadır. Kalenin, adı geçen bu fonksiyonlarını yerine getirilmesi noktasında karşımıza burada bulunan bazı görevliler çıkmaktadır. Her kalede bir kumandanın yani dizdarın olduğu ve onun emri altında mus-

tahfızların bulunduğu bilinmektedir. Dizdarın haricinde, kethüda, yeniçeri, azeb, faris, topçu-top arabacı, cebeci, ambarcı, çavuş, katib, mustahfız, martalos, sekban, gönüllü, mehter, neccar, haddad, bevab, din adamları gibi görevliler bulunmaktadır.

Dizdar

Kalenin komutanı olan dizdar, kalenin korunmasından ve idaresinden sorumludur. Kale komutanlığından başka, buradaki değerli eşyaların korunması, hapishane sorumluluğu gibi görevleri de bulunmaktadır. Dizdarlar genellikle kapıkulu askerleri arasından seçilir, yaptığı işlerden dolayı beylerbeyi, sancakbeyi ve kadıya karşı sorumludur ve bunların denetimi altındadır. Görevdeki kusuru veya başarısızlığından dolayı görevden alınır. Dizdarlar genellikle timar sahibi olup, serbest timar tasarruf etmektedirler.

Kale Kethüdası

Kale kethüdası dizdarın yardımcısıdır, kale erlerinin dirlik ve düzeninin sağlanması ve diğer hizmetlerin görülmesinde dizdar ile beraber sorumludur.

Şehir Kethüdası

Şehir kethüdası, Osmanlı şehirlerinde yönetenle yönetilen arasındaki ilişkileri düzenler, hem tebaanın temsilcisi hem de merkezi otorite tarafından verilen emirlerinin yerine getirilmesinde resmi memurlara yardımcıdır. Şehir kethüdası eşraf ayan gibi şehrin ileri gelenleri olarak tabir edilen zengin tüccarlardan, tecrübeli esnafardan, âlim, imam, hatip gibi tanınmış din adamlarından ve ünlü tarikat şeyhleri gibi insanların oluşturduğu grup arasından kadı huzurunda seçilir.

Şehir kethüdalarının başlıca görevleri; şehrin dirlik ve düzenliğinin korunması, şehre uğrayan devlet görevlilerinin konaklama işlerinin sağlanması, vergilerin toplanması, pazar fiyatlarının belirlenmesinde kadıya yardımcı olmaktır.

Yaptıkları görevde herhangi bir kusurları bulunmadığı takdirde ömür boyu bu görevde kalabilirlerdi. Şehir kethüdalığı 1790 yılında yayınlanan bir fermanla kaldırılmıştır.

Kaza İdaresi ve Kadı

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında kadının tayin edildiği coğrafi bir bölgeyi ifade eden kaza, daha sonraları sancağın bir alt idari

biriminin adı olmuştur. Osmanlı kazası için ticari ve kültürel anlamda bulunduğu çevrenin merkezidir denilebilir. Kazadaki faaliyetler kadı tarafından, çoğu zaman kadının evinin alt katında ya da merkez camiinin yanında yer alan meclis-i şer adı verilen kadı mahkemelerinde yürütülmektedir.

Osmanlı taşra idaresinin yönetiminde çok önemli bir yere sahip olan kadı, *şer'i ve hukukî hükümleri tatbik edici, hakim*, demek olup, merkezi hükümetin emirlerini yerine getiren bir makamdır. Kadı, padişahın emrettiği konular haricinde hüküm vermeğe yetkili değildir.

Kadılar yüksek dereceli medrese tahsili yapıp icazet alarak, mü-lazemet bekleyenler arasından tayin edilir. Bunların tayin işleri kazaskerler tarafından yapılır, eğer Anadolu tarafına atanacak ise Anadolu Kazaskeri, Rumeli tarafına atanacak ise Rumeli Kazaskeri tarafından tayin edilir. Kadı olacak kişilerde; reşid olmak, erkek olmak, iyi bir hukuk bilgisine sahip olmak, imanlı ve adaletli olmak, tarafsız olmak, soyu temiz olmak gibi bir takım özelliklerin bulunması şarttır. Kadılıklar görev yaptıkları yerin durumuna göre "kazâ kadılıkları", "sancak-eyalet kadılıkları" olarak, bunlarda Rumeli, Anadolu ve Mısır kazâ kadılıkları şeklinde üçe ayrılmaktadır. Sancak-eyalet kadılıkları mevleviyet yani eyalet kadılığı şeklinde tevcih edilmekte olup, başlıca mevleviyetler, İstanbul, Edirne, Bursa, Halep ve Mısır gibi büyük şehirlerden oluşmaktadır. XVI. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren şeyhülislamlığın yönetiminde rolünün artması üzerine, mevleviyet kadılıklarına atama işi şeyhülislamlarca yapılmaya başlanmıştır. Mevleviyet kadılıkları da yevmiyelerine göre 300-500 akçelik gruplara ayrılmaktadır.

Kadılar, hukuki, askeri, beledi ve örfi işlerin yerine getirilmesi, yürütülmesi açısından çok geniş görev ve yetkilere sahiptirler. Meclis-i şer, mahkeme, her türlü hukuki meselenin çözüm yeridir. Suçlar ve suçluların cezalandırılması, alacak-verecek meseleleri, miras işleri, evlenme-boşanma gibi işler kadı tarafından yürütülmektedir.

Kadılarının görev yaptıkları kazalarda şer'i meselelerin halledilmesinin haricinde önemli görevleri de bulunmaktadır. Bunlar askerilerin denetlenmesi, ilmiye mensuplarının tayin ve azil işlerinin yürütülmesi, paraların kontrolü, avarız vergisinin toplanması, sefere giden ordunun ihtiyaçlarının temin edilmesi, şehrin imar düzeninin denetlenmesi, şehrin düzen ve temizliği, pazarların düzenli bir şekilde kurulması, pazarlarda satılan malların narh fiyatlarının belir-

lenmesi ve teftişi gibi belediye hizmetlerinin yürütülmesi, mukataa ve iltizam işleri, harap olan yerlerin mamur hale getirilip şenlendirilmesi için tedbirlerin alınması olarak sayılabilir.

Kadılar bir yere belli bir süre için atanırlar, süresi dolan ya başka bir yere atanır yahut da İstanbul'a mülazemete gelirler. Küçük kaza kadılarının görev süreleri 20 ay iken, mevleviyet kadılarının görev süreleri bir yıla sınırlandırılmıştır. Kadılarının görev sürelerinin kısa tutulmasının sebebi, bunların mahalli halkla yakınlaşmalarını engellemek ve hiyerarşide meydana gelebilecek tikanıklıkları gidermek olarak açıklanmaktadır.

Kazadaki Diğer Görevliler

Kazalarda hukuki, ticari ve beledi meselelerin çözümünde kadıya yardımcı olan müftü, naip, katip, muhtesib, muhızırbaşı ve ases gibi görevliler bulunmaktadır.

Naip kadının vekilidir ve onun görev bölgesinde görevlerinin bir kısmını yürütmektedir. Katip ise mahkemeye intikal eden davaları kaydeden görevlidir. Kadı hukuki açıdan tereddüt ettiği bir meselede fetva almak için müftüye müracaat eder, müftünün vereceği fetvaya göre olayı karara bağlar. Bu anlamda kadıya kaza yönetiminde yardımcı olan önemli görevlilerden biri de müftüdür. Kazanın asayiş ve güvenlik işlerinin halledilmesi muhızırbaşı ve maiyetindeki asesler aracılığıyla yapılmaktadır. Diğer taraftan kadılar kaza sınırları dahilindeki ticari hayatın denetlenmesi ve düzen içerisinde yürütülmesi işini emri altında bulunan muhtesibler aracılığıyla yapmaktadır. Muhtesibin temel görevi, çarşı ve pazarda satılan bütün ürünlerin rayicini belirlemek ve buna uyulmasını sağlamak, uymayanların kontrolünü yapıp gerekli cezayı vermek, bozuk, çürük ve kötü mal satanları, eksik tartanları tespit edip gerekli cezaları uygulamak olarak açıklanabilir.

Subaşı

Ordu kumandanı, asker başı, zaim, zaimü'l-vakt, emin, gibi değişik adlarla kullanılan subaşı, beylerbeyi veya sancakbeyinin asayişini temin etmek için görevlendirdiği kimsedir. Subaşı sefer zamanında kaza, nahiye ve köylerdeki timarlı sipahilerin komutanıdır.

XVI. yüzyıla kadar, doğrudan merkezden atanan subaşılar, bu yüzyıldan itibaren beylerbeyi ve sancakbeyleri tarafından atanır olmuşlardır. Subaşılarının yetkisi sancak merkezi olan kaza ve etrafındaki

birkaç köyle sınırlıdır. Kaza merkezinin dışında kalan yerler serbest tımar olarak verilmiş ise de, buraların asayışı dirlik sahiplerine bırakılmıştır. Serbest olmayan tımarların asayışı sancakbeyinin tayin ettiği sancak subaşı tarafından sağlanır, ayrıca sancakbeyi tarafından diğer kazalara toprak subaşları, köylere ise köy subaşları gönderilir.

Görevleri mali ve kolluk olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Mali görevi, adet-i deştbanı, resm-i arus, niyabet ve cürm-i cinayet ve resm-i tapu gibi vergilerin toplanmasıdır. Kolluk görevi ise, merkezi hükümetin emirlerinin ve kadı hükümlerinin uygulanmasını sağlamak, suçuların takibatını yaparak cezalarının verilmesini sağlamak. Subaşlar belirtilen bu kolluk görevlerini yerine getirirken ona yardımcı olan maiyetinde asesler bulunmaktadır. Aseslerle birlikte bölgelerinde hem huzur ve sükun sağlanıyor hem de vergiler toplanıyor.

OSMANLI DEVLETİ'NDE TOPRAK VE TAHRİR SİSTEMİ İSLAM ARAZİ SİSTEMİ

Osmanlı Devleti birçok kurumunu ve sistemini oluştururken kendisinden önceki Türk-İslam devletlerinden faydalanmış ve kendi döneminin şartlarına göre uyarlamıştır. Osmanlı toprak sisteminin temeli İslam toprak hukukuna dayanmaktadır. Buna göre İslam ülkelerinde topraklar öşri, haracı ve arz-ı memleket olmak üzere üçe ayrılmaktadır.

Öşri Topraklar

Herhangi bir ülke Müslümanlar tarafından fethedildiği zaman, sahipleri Müslüman olan veya fetih sonrası İslam dinini kabul edenler elinde bırakılan topraklara öşri topraklar denilmektedir. Öşri toprak sahipleri ellerinde bulunan topraklardan dolayı toprak vergisi ödemezler, sadece ürettikleri üründen belirlenen oranda öşür vermektedirler. Öşür oranı ise elde olan arazinin verim durumuna göre (1/5, 1/8, 1/10) değişiklik göstermektedir.

Haracı Topraklar

İslam fethi sırasında gayrimüslimlerin elinde bırakılan ve onların mülkü olarak kabul edilen topraklara haracı topraklar denilmektedir. Bu toprağa sahip olan gayri müslim teba, haracı mukaseme adı altında ürün vergisi yani öşür, haracı muvazzafa adı altında da toprağa sahip olma bedeli denilebilecek olan vergileri ödemek-

le mükelleftirler. Bu tür topraklar sahiplerinin mülkü niteliğinde olduğundan, diledikleri gibi tasarruf etme, kullanma hakkına sahiptirler. Yani istedikleri zaman satabilirler, vakfedebilirler, çocuklarına miras olarak bırakabilirler. Bu topraklar herhangi bir şekilde Müslüman tebaanın eline geçse bile, devletin vergi kaybına uğramasını önlemek için, gayri müslim tebaanın ödediği vergileri aynen ödemekle yükümlüdürler.

Arz-ı memleket

Arz-ı ta'zif, arz-ı emiriyye ya da miriyye olarak da adlandırılan ve mülkiyeti devlete ait olan arazilere arz-ı memleket denilmektedir. Devlet bu toprakları tebaasına bazı mükellefiyetler karşılığında kiralar. Reaya devletten kiraladığı bu tür topraklar için farklı vergiler ödemektedir. Toprağın kira bedeli olarak haracı muvazzafa, topraktan elde edilen ürün, mahsul için de haracı mukaseme ödemektedir.

OSMANLI ARAZİ SİSTEMİ

Osmanlı Devleti'nin sınırları, coğrafyası fetihlerle genişledikçe, doğal olarak elinde olan toprağı da genişlemiş ve toprağı yönetmek için bazı hususlar belirlemiştir. Osmanlı arazi sisteminin temeli ve büyük çoğunluğu yukarıda anlatılan İslam arazi sistemi içerisinde yer alan arz-ı memleket grubuna girmektedir. Klasik dönem Osmanlı toprak sistemine bakıldığında arazi genel olarak miri, vakıf ve mülk arazi olmak üzere üçe ayrılmaktadır.

Miri Arazi

Osmanlı Devleti'nin topraklarının büyük kısmı miri arazi statüsündedir ve devlet bu arazileri sipahi ve tebaa aracılığıyla özel bir şekilde işletmektedir. Genel olarak mülkiyeti devlete ait olan araziye miri arazi denilmektedir. Bu arazi grubuna giren yerler; tarla, çayır, yaylak, kışlak, kuru vb. topraklardır. Bu tür araziler devlet tarafından tebaaya kiralama usulüyle verilmektedir. Tebaa kiracısı olduğu toprağı işleyerek elde ettiği üründen öşür ödemekle mükelleftir. Öşür oranı da aynı sancak içerisinde dahi arazinin verim durumuna göre değişebilmektedir. Diğer taraftan bu toprakları işleme hakkını elde eden köylü reaya bunun karşılığında yılda bir defa olmak üzere çift resmi adı verilen ve toprağı kiralamanın bedeli sayılan vergiyi de ödemekle yükümlüdür. Miri araziler tahrir edildikten sonra bir köylü ailesinin geçimini sağlayabilecek büyüklükte çift-

liklere ayrılmaktadır. Osmanlı kanunnamelerinde bir çiftlik, bir çift öküzün işleyebileceği arazi olarak tarif edilmektedir. Bir çift-çiftlik, arazinin verim durumuna göre değişmekte olup, genel olarak 60-80 dönüm âlâ(verimli), 80-120 dönüm ednâ (orta halli), 120-150 dönüm arası ise evsat (kıraç) olarak sınıflandırılmaktadır.

Osmanlı çiftçi tebaası ya da çift-hane sistemi içerisinde yer alan köylü, kiralama şeklinde aldığı ve ömür boyu tasarruf etme hakkına sahip olduğu çiftliği satamaz, vakfedemez. Hiçbir sebep yok iken üç yıl üst üste boş ya da nadasa bırakamaz, terk edip gidemez. Eğer terk edip gitme durumu söz konusu olursa çift bozan akçesi denilen ve çift resmi ile o yılki öşrü kapsayan vergileri sipahiye ödemek zorundadır. Öldüğü zaman çiftliği oğluna intikal eder ve oğlu bu çiftlik için babasının ödediği tapu resmini ödemezdi. Eğer çiftlik sahibi öldüğü zaman geride erkek evladı yok ise, kızı dahil diğer akrabalarına intikal gerçekleşecek olursa bunlar bir defaya mahsus sipahiye tapu resmi ödemek zorundadırlar.

Son olarak miri arazi için şunları söylemek mümkündür. Miri arazi çıplak mülkiyeti devlete ait olan arazi, işletilmek üzere tapu resmi karşılığında devletin sipahi gibi görevlileri tarafından belirli bir takım sorumluluklar karşılığında süresiz olarak köylüye verilen arazidir. Miri arazi rejimi adı verilen bu sistem sayesinde devlet bütün köylü kesimini ve tarım ekonomisini düzenleyerek kontrol edebiliyordu.

Mülk Arazi

Geliri ve tasarruf etme-kullanma hakkı şahsın kendisine ait olan arazidir. Bu tür araziye sahip olanlar, arazilerini satma, vakfetme, hibe etme, bağ, bahçe yapabilme hakkına sahiptirler. Mülk arazilerin kaynağı padişahın bizzat şahsa temlik etmesiyle, fethedilen bölgelerde Osmanlı öncesi Selçuklular ve Anadolu Beylikleri zamanında mülk olan toprakların statüsünün Osmanlılar döneminde de değiştirilmemesi, eski sahipleri elinde mülk olarak bırakılması şeklindedir. Bu araziler genellikle Anadolu'da, kısmen de Balkanlar'da görülmektedir. Balkanlar'da görülmesinin sebebi ise padişahın akıncı beylerine akınlarda gösterdikleri üstün başarılarından dolayı ödül olarak bazı arazileri mülk olarak temlik etmesidir.

Vakıf Arazi

Osmanlı toplumunda hayırsever insanların kendi özel mülklerinden elde edilen gelirlerin bir kısmını ya da tamamını Allah'ın rızası-

nı kazanmak için hayır kurumlarının giderleri için vakfetmeleridir. Bu amaçla yapılan hayır kurumları genellikle, cami, mescit, medrese, zaviye, imaret gibi kurumlardır. Vakfedilen arazinin kaynağı mülk arazi olup, vakfedildiği tarihten itibaren mülkiyet hakkı ilgili vakfa geçmektedir.

TAHRİR SİSTEMİ

Tahririn Tarihi

Sistemli olarak yapılan, genel olarak arazi durumunu, vergiye esas nüfusu tespit etmek olarak tarif edilen tahrirler, Osmanlılar'dan önceki Türk-İslam devletlerinde de yapılmaktadır. Anadolu Beylikleri, Selçuklular, Akkoyunlular, İlhanlılar, Araplar, Memlukler-Mısırlılar ve İranlıların ülkelerinde tahrir yaptırıldıkları bilinmektedir. Diğer taraftan Türk-İslam devletlerinin haricinde Avrupa'da Roma, Bizans vb. ülkeler ile Uzakdoğu'da Çin gibi ülkelerde de tahrir yakın sistemlerin kullanıldığı görülmektedir. Bu sistemin kullanılmasının en somut delili olarak tahrirlerin kaydedildiği ve tahrir defteri olarak isimlendirilen defterlerden bazılarının kendisinin veya isminin günümüze kadar ulaşmasıdır. Bu anlamda Selçukluların defterlerinin farsça tutulması, İlhanlılarda yasamışı ya da kanunlar, Akkoyunlu Uzun Hasan Bey ve Dulkadirli Alaüddeve Bey kanunları örnek olarak gösterilebilir.

Osmanlı Devleti'nde kullanılan tahrir sisteminin eski Türk-İslam devletlerindeki sistemden esinlenerek ortaya çıktığı ve bu sistemi ilk defa Osmanlıların ortaya çıkarmadığı söylenebilir. Fakat Osmanlıların tahriri kendi döneminin şartlarına göre şekillendirdiği ve mükemmel hale getirerek uyguladığı da göz ardı edilmemesi gereken bir husustur.

Osmanlı Devleti'nde Tahrir

Timar sisteminin uygulanabilmesi için yeni fethedilen bölgelerin tahrirlerinin yapılması gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nde, fethedilen ülkelerin genel durumunu ve daha önceki Türk-İslam devletlerinden intikal eden usul ve kaidelere göre uygulanacak idari teşkilat esaslarını tespit etme işlemine tahrir denir. Tahrir, Osmanlı Devleti'nin idari-malî, askeri yapısının temelini oluşturur ve devletin kuruluş yıllarından itibaren yapılan tahrirlerin III. Murad dönemine kadar düzenli ve sistemli olarak her padişah tarafından yaptırıldığı görülmektedir.

Tahrirlerin Yapılış Sebebi ve Şekli

Genel olarak Osmanlı ülkesinin soyo-ekonomik, kültürel ve askeri yapısını ortaya çıkarabilmek, bu hususlar hakkında bilgi edinerek padişahın yönettiği ülkenin durumunu tam olarak görebilmesini sağlamak, tımar sisteminin daha iyi işlemlenmesini temin etmek gibi vb. hususlardan dolayı tahrirlerin düzenli olarak yapılması gerekmektedir.

Tahrirler, belirli aralıklarla (10-20-30-40 sene) yapılır. Bir bölgenin tahririnin yapılmasının, bölgenin yeni fethedilmesi, tahta yeni bir padişahın geçmesi, zamanla ilgili bölgede meydana gelebilecek mali-iktisadi değişiklikleri görebilmek buna bağlı olarak vergi gelirlerinin artması veya eksilmesi, nüfus artışı, tarım arazilerindeki değişiklikler, ürün fiyatlarının artması, tahrir defterleri haricinde kalan gelirlerin tespit edilip kaydedilmesi gibi bir takım farklı sebepleri bulunmaktadır. Bahsedilen bu sebeplerden dolayı devletin herhangi bir şekilde zarara uğramasına engel olmak, vergi sistemini mükemmel bir şekilde uygulamak, bunlardan mütevellit ilgili bölgelerdeki dirlik ve sipahi sayısını belirlemek de tahririn yapılış sebepleri arasında gösterilebilir.

94

Tahrir işi için bir emin tayin edilir, tayin edilen kişilere emin, il yazıcısı, muharrir, mübaşir gibi adlar da verilmektedir. Tahrir işinin önemine binaen eminler genellikle, torpil ve rüşvetle ilgisi olmayan, yolsuzluğa fırsat vermeyen, tahrir tekniğini bilen, hukuktan, maliyeden anlayan saygın, güvenilir, bilgili, tecrübeli kadıasker, defterdar, beylerbeyi, sancakbeyi ve kadı gibi yüksek dereceli görevliler arasından atanır. Eminlere yardımcı olmak üzere işi bilen, hesap ve mali işlerden anlayan bir katip ve bölge kadıları, güvenliklerini sağlamak üzere de tımarlı sipahiler görevlendirilir ve böylece bir tahrir komisyonu oluşturulur.

Tahrir edilecek eyalette gelen komisyon, eyalette bulunan köy, mezra, yaylak ve kışlakları, bütün tarım alanlarını, konar-göçer teşekkülleri tek tek tespit eder, bunların hukuki statülerini ortaya çıkararak işe başlar. Her yerleşim birimindeki vergi ödemekle mükellef reaya, buradaki askeri statüde olanlar, elinde bir şekilde berat bulunanlar, vergiden muaf olanlar, arazinin statüsü, miri, mülk, vakıf durumu ve bu arazilerden elde edilen ürün ve bu üründen alınacak vergi miktarları belirlenir. Üretim durumu ve bunlardan alınacak vergi miktarları belirlenirken son üç yılın ortalaması esas alınır, buna göre bolluk ve kıtlık yıllarındaki üretim durumu ortaya çık-

mış olur ki, buradaki amaç hem devletin zarara uğramasının, hem de tebaanın haksızlığa uğramasının önüne geçmektir.

Tahrirler bölgesel olabildiği gibi, bütün ülkeyi kapsayacak şekilde genel olarak da yapılabilir. Tahrirlerin süresi ile ilgili olarak kesin bir tarih söylemek mümkün değildir. Süre tahrir edilen eyaletin büyüklüğüne göre değişebilir, ortalama tahrirler 3-7 yıl arasında tamamlanmaktadır.

Tahrir Defterleri

Yapılan tahrirler sonucu ortaya çıkan bilgiler önce müsvedde olarak kaydedilir, daha sonra divanda, elde edilen veriler fiyatlandırılıp mufassal defterlere kaydedilir. Mufassal defterlerde, her köyün, mezraanın vergi mükellefleri, bir takım hizmetler mukabilinde vergilerden muaf olanlar, askeriler, kör-topal-a'ma gibi bedeni özrü bulunanlar ile yaşlı olanlar, seyyid-sadat gibi bazı ayrıcalıklı zümreler, uteka (azatlı köle), yetişkin-evli-bekar erkek nüfus, tımar-mülk-vakıf sahipleri (toprağı tasarrufuna göre), yetiştirilen ürünler, yetiştirilen hayvanlar ile bunlardan alınan vergi miktarları, kısaca bölgenin sosyal, ekonomik ve kültürel yapısını ihtiva eden bilgiler yer alır. Merkezde hazırlanan bir diğer defter ise, mufassal defterdeki bilgileri ihtiva eden, her köyün ve mezraanın adı ile ödeyecekleri vergi miktarı ve dirlik sahibinin adının yer aldığı, icmal defteridir. Mufassal ve icmal defterlerinden ikişer adet düzenlenir, birer örneği tuğralanarak ilgili eyalet merkezine, diğeri ise defterhaneye konulur. Eğer tahriri yapılan bölgenin daha önce tutulmuş defterleri var ise bunlar atik, yeni defterler cedid defter olur. Atikten önceki defterler de var ise bunlar köhne olarak adlandırılır ve bütün bu defterler defterhanede muhafaza altında tutulur. Herhangi bir şekilde problem yaşandığında problemin çözümü için bu defterlere müracaat edilir.

95

OSMANLI TİMAR SİSTEMİ

Osmanlı toprak rejiminin temelini oluşturan tımar; herhangi bir bölgeye ait vergi gelirlerinin tamamının veya bir kısmının, bazı mükellefiyetler karşılığında padişah tarafından bir şahsa tevcih edilmesidir. Bu tevcih mülk olarak değil, tevcih edilen kişi ilgili dirlikteki devlete ait olan araziye reaya aracılığıyla işleterek buradan alınacak olan vergileri devlet adına toplama yetkisine sahip olur. Kendisine tımar tevcih edilen kişi genellikle tımarlı sipahi olarak isimlendirilirse de, tımar eri, sahib-i tımar, sahib-i arz, sahib-i zemin, sahib-i

raiyyet, sipahi, süvari, timar yeyen gibi terimlerinde kullanıldığı bilinmektedir. Fethedilen herhangi bir bölgenin tahriri yapılarak vergi gelirleri ortaya konur ve bu gelirler dirliklere bölünerek askeri hizmetleri karşılığında sipahilere verilir, böylece o bölgede timar sistemi hayata geçirilmiş olurdu. Osmanlı ve öncesinde kurulan devletlerde böyle bir sistemin ortaya çıkması dönemin şartları gereğidir. Paranın kullanımı ve nakli günümüz dünyasındaki gibi gelişmediği için, merkezi hazineye alınması gereken vergilerin önemli bir bölümü hem ürün olarak hem de nakit olarak toplanmaktadır. Bu vergilerin bazen hepsi bazen de bir kısmı hazineye aktarılmadan ilgili yerlerde görev yapanların maaşları karşılığında yerinde bırakılmaktadır. Yaşanan bir başka sıkıntı ise para darlığıdır ki, o dönem devletlerinin temel meselelerindedir. Paranın metalleri olan altın ve daha yaygın olarak kullanılan gümüş kıtlığı karşısında Osmanlı Devleti beslediği büyük orduların finansmanı için para bulmakta zorlanırdı. Diğer taraftan Osmanlı köylüsünün devlete ödediği en önemli ve yaygın vergi hububat öşrüdür ki, köylü ödemeyi nakit olarak değil aynı olarak yapmaktadır. Devletin aynı olarak ödenen bu vergileri nakde çevirmesi kolay olmadığından, tarım gelirlerinin büyük kısmını sipahilere timar olarak vermesi ortaçağ devletlerinin en eski geleneklerinden biri haline gelmiştir. Bu sistemin adı Bizans'ta pronioia, Selçuklularda ve diğer İslam devletlerinde ikta iken, Osmanlılarda timar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tarihi Gelişimi

Bizans'ta pronia, İslam devletlerinde ikta olarak karşımıza çıkan timar veya benzeri sistemlerin varlığı çok eskilere, Etiler (MÖ. 1300), Akamenitler dönemine (MÖ.550-336) kadar götürülmektedir. Bugün Hindistan'da, Çin'de, Roma İmparatorluğunda, Sasaniler, Bizanslılar, Moğollar, Selçuklular ve Anadolu Beyliklerinde timar veya benzeri bir sistemin kullanıldığı bilinmektedir.

Osmanlı timarının kökenine bakıldığı zaman, diğer kurumlarında olduğu gibi sistemin ilk defa Osmanlılar tarafından oluşturulmadığı ve daha önce kurulan Türk-İslam devletlerinden etkilendiği bilinmektedir. Bu anlamda Osmanlı timarı Selçuklu iktasından etkilenecek ve timar sistemini kendi döneminin şartlarına göre geliştirirken ikta sistemini esas almıştır. Hz. Muhammed'in fetihlerden sonra elde edilen toprakları sefere katılan gazilere ikta olarak dağıttığı bilinmektedir. Fakat bu iktalar gazilere mülk olarak dağıtılmakta, gazilerin asker besleme ve sefere iştirak etme gibi sorumlulukları

bulunmamaktadır. Selçuklular zamanında ünlü vezir Nizamül-mülk ikta sahiplerine iktalarını çocuklarına irsen intikal ettirme, reyadan devletin belirlediği vergileri toplayabilme hakkı ve çağrıldığı zaman sefere katılma zorunluluğu getirmiştir. Böylece ilk olarak Büyük Selçuklu Devleti'nde çeşitli askeri hizmetler karşılığında, irsen intikal edebilen iktalar oluşturulmuştur.

Timar sistemi Anadolu Beyliklerinde de görülmektedir. Bu sistem Anadolu Beyliklerine Selçuklulardan intikal etmiştir. Hamitoğullarından satın alınan topraklarda bulunan timarlar Murat Hüdavendigâr tarafından eski sahiplerine tekrar iade edilmiştir. Yıldırım Bayezid Aydınogullarını ve Menteşe Beyliğini Osmanlı topraklarına kattıktan sonra, buralarda bulunan eski timar erlerinin beratlarını yenilemiştir. Benzer durumun Karamanoğullarında da uygulandığı bilinmektedir. Dulkadir Beyliği Osmanlı Devleti'ne bağlandıktan sonra, elinde Alaüddeve Bozkurt ve Şehsuvaroğlu Ali Bey'den temessük bulunanlara timarlarının yeniden tevcih edildiğini görmekteyiz. Bayezid Devlet Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Kataloğunda bulunan bir fermanla; *Eski Dulkadirli sipahilerinden, subaşılardan veya boy beğlerinden birisi vefat ederse timarlarının başkasına verilmeyip, oğul/oğullarına verilmesi; oğulları yoksa kardeşleri veya akrabalarına (şayet kalan timar 20.000 akçe'den az ise oğluna, 20.000'den fazla ise, 20.000'i aşan kısmının akrabalarına); ölen kişilerin oğlu, kardeşi veya akrabası yoksa mahlul kalan timarların, ma'zul Dulkadirli sipahi/sipahizadelerine verilmesi istenmektedir.* Bütün bu örnekler Osmanlı öncesi Anadolu'nun değişik bölgelerinde hüküm süren beyliklerin timar sistemini bildiğini ve uyguladığını göstermektedir. Fakat bu beyliklerden günümüze ulaşan timar yahut tahrir defteri bulunmamaktadır.

Osmanlı Timarı

Osmanlı Devleti'nde timar sisteminin Osman Gazi döneminden itibaren uygulandığı, seferlere katılan gazilere timarlar verildiği bilinmektedir. Osman Gazi'nin sefere katılan komutanlarına dağıttığı timarların daha çok yurtluk türünde olduğu görülmektedir. Ayrıca Osman Beyin Karacahisar'ın fethinden sonra buraya timarlı sınıftan olan Subaşı atadığı da bilinmektedir. Orhan Gazi ve Murat Hüdavendigâr döneminde fetihlerin artmasına paralel olarak coğrafi sınırların genişlemesi, timar tevcihlerinin de hayli artmasına sebep olmuştur. Bilhassa Rumeli'de gerçekleşen fetihler sonrasında Anadolu'dan buraya iskan edilen ailelere topraklar dağıtılmış, timarlar sipahilere tevcih edilmiştir. Yıldırım Bayezid'in Balkanlar'da

giriştiği fetihler sonrası bölgede yaptırdığı tahrirlerle timar sistemini uygulamaya koyduğu, Arnavutluk'ta, Makedonya'da ve benzer şekilde Aydın Beyliğinde de timarlar dağıttığı görülmektedir. Timar kayıtlarında Doğu Makedonya'da imamlık yapmakta olan birine timar tevcih edildiği bilinmektedir. Gerek günümüze ulaşan tahrir defterleri gerekse bu defterlerin haricindeki timarla ilgili diğer belgeler timar sisteminin Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren uygulanmaya başladığını göstermektedir.

Fatih Sultan Mehmet döneminde timar ve toprak sisteminde önemli düzenlemeler yapılmıştır. Fatih mülk veya vakıf olarak bir şekilde devletin elinden çıkmış toprakları tekrar miri statüsüne getirmiştir. Dönemin tarihçisi Tursun Bey'e göre 20.000 civarında köyün vakıf ve mülk durumu gözden geçirilmiş ve bunlar sipahilere timar olarak dağıtılmıştır. Fatih büyük hoşnutsuzluğa sebep olan bu uygulamayla hem sipahi sayısını hem de merkezi hazinenin gelirlerini artırmayı amaçlamaktadır. Fatih'in ölümünden sonra tahta geçen II. Bayezid geniş halk kesiminin memnuniyetsizliğine sebep olan bu uygulamadan vazgeçerek babası tarafından mirileştirilen vakıf ve mülkleri eski sahiplerine iade etmiştir.

98

Kanuni Sultan Süleyman döneminde timar sisteminin hukuki alt yapısı yeni düzenlemelerle daha da geliştirilmiş, timar ile ilgili çıkan meselelerin çözümü için beylerbeylerine ve sancakbeylerine fermanlar gönderilmiş ve fermanlarda belirtilen hususlara özenle riayet etmeleri istenmiştir. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Evrakı Kataloğu'nda bulunan, Dulkadirli kanunnâme suretinde yer alan ve 1540 tarihli Dulkadirli Eyaleti beylerbeyi Ali Paşa'ya gönderilen bir ferman; *Ali Paşa'nın dergâh-ı muallâya gönderdiği mektupta kendisinden önceki beylerbeyiler zamanında, beylerbeyi beratıyla bazı sipahizâdelere timarlar verildiği, daha sonra bunlardan bir kısmının ma'zûl olduğu ve eski beratlarıyla timara talip oldukları, hatta bazılarının ellerinde Alaüddeve ve Ali Bey'den kalma berat ve temessüklerle timar talep ettiklerini bildirmiş bunun üzerine padişah, daha önce bölgeye mufassal bir kanunnâme gönderildiğini ve bu kanunnâme gereğince sipahizâdelere timar tevcihinin beylerbeyi beratıyla değil padişah beratıyla olacağı hatırlatılmakta, timar talep eden sipahizâdelerin durumlarının araştırıldıktan sonra dergâh-ı muallâya tezkire gönderilmesini, timar hak edenlere beratlarının padişah tarafından verileceği, Alaüddeve Bey'den beratları olanların ise bekletilmesi, onlarla ilgili ayrıca bir hüküm gönderileceği belirtilmektedir.*

Dirlik Çeşitleri

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yer alan herhangi bir yerin tahriri yapıp buradaki vergi gelirleri belirlendikten sonra, bu gelirler değişik büyüklükte parçalara ayrılarak ilgili şahısların statülerine göre dirlik olarak tevcih edilmektedir. Timar sistemi içerisinde yer alan bu dirlikler gelir durumuna göre has, zeamet ve timar olarak üçe ayrılmaktadır.

Haslar

Senelik geliri 100.000 akçeden fazla olan dirliklere has denir ve haslar havâss-ı hümâyun ve havass-ı vüzerâ olarak ikiye ayrılmaktadır. Havâss-ı hümâyun yani padişah, şehzadeler, valide sultan, padişahın kızları, kız kardeşleri, havâss-ı vüzerâ, veziriazam, vezirler, beylerbeyi ve sancakbeyi gibi üst derecede yer alan devlet adamlarına verilmektedir.

Timar sistemi içerisinde yer alan gelir gruplarından cizye, adet-i ağnam, mukataa ve gümrük gelirleri gibi önemli vergi kalemleri genellikle padişah hasları içerisine dahil edilmektedir. Sürekli harp halinde olan Osmanlı Devleti'nin yaptığı savaşların masrafları ve mali finansmanı ancak güçlü ve zengin bir hazine ile sağlanabilmektedir.

Padişahın sonra veziriazamların da 1.200.000 akçeye ulaşan ve bu miktarı geçen hasları bulunmaktadır. Has sahiplerinin hasları görevlerinin devam etmesine bağlıdır, görevleri bittiği zaman hasları da biter. Has sahipleri dirliğinin her 5.000 akçesi için sefere bir cebelü göndermekle mükelleftir.

99

Zeametler

Yıllık geliri 20.000-99.000 akçeye kadar olan dirliklere zeamet denilmektedir. Zeametler genellikle beylerbeyi ve sancakbeylerinin oğulları, subaşı, alaybeyi, timar defterdarı, eyalet defterdarı gibi orta dereceli devlet memurlarına tevcih edilmektedir. Zeamet tevcih edilen kişiye zaim denilmekte ve her zaim kendisine tevcih edilen dirliğinde oturmak ve sefere çağrıldığında cebelüleri ile birlikte katılmak zorundadır. Eğer sefere katılmaz ise dirliği elinden almaz, ceza olarak bir yıllık gelirine el konulurdu.

Zaime tevcih edilen zeamet kadrosu olarak düşünülen kısmına icmallü kılıç zeamet denir ve bu kadro 20.000 akçeden aşağı tevcih edilmez. Zaim öldüğü zaman dirliği oğul/oğullarına verilir. Zaimler zeametlerinin kılıç yani 20.000 akçelik bölümü hariç her 5000 akçe için sefere bir cebelü götürmek zorundadırlar.

Timarlar

Sisteme adını veren ve Osmanlı timar sisteminin temelini oluşturan, senelik geliri 19.999 akçeye kadar olan dirliklere timar denilmektedir. Timarın kadrosunu oluşturan kısmına kılıç timar denilir ve herhangi bir sipahiye timar tevcih edileceği zaman kılıç kısmı tevcih edilir. Timarın kılıç miktarı eyaletlere göre değişmektedir. Kılıç miktarı Karaman, Dulkadirli, Rum, Diyarbekir, Şam, Erzurum, Bağdat, Halep, Kıbrıs ve Şehrizar eyaletlerinde 2000 akçe iken, Rumeli, Anadolu, Bosna, Temeşvar ve Budin gibi eyaletlerde ise 3000 akçedir. Timarlı sipahiler kılıç timarın haricindeki her 3000 akçe için sefere bir cebelü getirmekle yükümlüdürler. Timar sahibi öldüğü zaman dirliği oğluna intikal eder, savaşta ölen sipahi ile yatağında ölen sipahinin oğluna intikal eden dirlik aynı olmaz, cepheye ölen sipahinin oğluna daha fazla dirlik intikal ettirilirdi.

Eyaletlerdeki timarlar Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar beylerbeyi tarafından ölen sipahinin oğluna tevcih ediliyordu. 1530 yılından itibaren beylerbeylerin yetkisi kısıtlandı ve kendilerine düşük kıymetli timarları tevcih etme yetkisi verildi. Bu tarihten itibaren timarlar tevcih edilmiş şekline göre tezkereli ve tezkeresiz olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Tezkereli Timarlar

Beylerbeyinin merkeze, payitahta sorarak tevcih edebildiği, kendisinin doğrudan doğruya vermeye yetkili olmadığı timarlara tezkereli timar denir. Sipahi adayının eline beylerbeyi tarafından bir tezkere verilir, eğer bu tezkere divan tarafından uygun görülürse adaya timar berati verilir.

Tezkeresiz Timarlar

Beylerbeyinin divana sormadan kendi yetkisi çerçevesinde sipahiye tevcih ettiği timarlara tezkeresiz timar denir. Bu timarların kıymeti genellikle düşüktür. Tezkeresiz timar birimleri eyaletlere göre değişebilmektedir. Tezkeresiz timarlar Dulkadirli, Karaman ve Rum eyaletlerinde 2999 akçe, Anadolu eyaletinde 4999 akçe, Rumeli, Budin, Bosna, Temeşvar, Diyarbekir, Erzurum, Şam, Halep ve Bağdat gibi eyaletlerde 5999 akçedir. Bunların 1 akçe fazlası tezkereli timar grubuna girmektedir.

Timarlar tevcih edilirken statüleri değiştirilmez, timarın kılıç olarak bilinen bölümü aynen korunurdu. Babadan oğula intikal edeceği

zaman bile oğula babasının aldığı terakkiler verilmez, ancak kılıç kısmı verilirdi. Terakkileri oğula vermeyerek devlet, bir süre sonra zengin ve asil bir sınıfın meydana çıkmasını engelliyor, terakkileri boşa çıkartarak bunlardan yeni kadrolar ihdas ediyor ve yapacağı yeni terakkilere kendiliğinden kaynak sağlamış oluyordu.

Timarlar mali açıdan bakıldığı zaman da serbest olan ve olmayan şeklinde ikiye ayrılmaktadır.

Serbest Olan Timarlar

Osmanlı Devleti'nde timarlar, timar sahiplerinin resm-i çift, âdet-i ağnam, bad-ı heva gibi vergilerden tamamen veya kısmen faydalanmalarına göre serbest timarlar ve serbest olmayan timarlar diye iki guruba ayrılmaktadır. Padişah, sultan, vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, kale dizdarı gibi üst dereceli görevlilerin has ve zeamet statüsündeki timarları, idari ve mali bakımdan imtiyazlara sahip oldukları için serbest timarlar olarak adlandırılmaktadır. Resm-i arus, resm-i tapu, adet-i deştbanı, koyun, tütün, otlak ve kışlak resimleri tamamen timar sahibine verilmiştir. Serbest timar sahiplerine tanınan bir başka ayrıcalık ise, toprağında yakalanan kaçak kölelerin eski sahiplerinden müjdelik adı altında harç alınması ve kölenin sahibi bulunamazsa satışından elde edilen gelirin kendisine ait olmasıdır. Bundan başka reayadan alınan çift resminin tamamı serbest timar sahibine ait olurken, serbest olmayan timar sahibi, topladığı çift resmini sancakbeyi ile paylaşmaktadır. Özetle timar sahibinin resm-i arus, resm-i tapu, kışlak-yaylak resmi, cürm-i cinayet, adet-i deştbanı resimleri gibi bad-ı heva grubu denilen vergileri almak hakkına sahip olduğu timarlara mali açıdan serbest timarlar denilmektedir. Genellikle padişah hasları, vezir, nişancı, defterdar, beylerbeyi, sancakbeyi, subaşı, dizdar vb. yüksek dereceli devlet görevlilerinin has ve zeametleri bu gruba girmektedir.

Serbest Olmayan Timarlar

Bad-ı heva grubu denilen ve yukarıda isimleri sayılan vergileri almak hakkına sahip olmayan ve bu vergileri serbest timar sahipleri ile paylaşmak zorunda oldukları timarlara serbest olmayan denilmektedir. Timarların büyük kesimi bu gruba girmektedir.

Timarlı Sipahilerin Hak, Yetki ve Sorumlulukları

Sadece askeri bir sistem olmayan timar sistemi aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin taşra hayatını da düzenlemektedir. Klasik dönem

Osmanlı İmparatorluğu'nun iki temel sisteminden birisi timar, diğeri kul sistemidir. Bu sistemler aracılığıyla merkezi otoritenin yani padişahın gücü beylerbeyinden sipahiye, imparatorluğun en ücra köşesine kadar temsil edilmektedir. Tımarlı sipahiler padişahın taşradaki temsilcileri olarak idari-yöneticilik görevi yapmaktadırlar. Bu sınıf Osmanlı taşrasında reyanın korunması, devlete ait vergilerin toplanması ve yasaların uygulanmasından sorumludur.

Tımar devlet, sipahi ve köylünün toprak üzerinde eşzamanlı haklarının bulunduğu bir sistem olarak görülür ve tımarı elinde tutan sipahinin toprak üzerinde kanunla tespit edilmiş bir takım hakları vardır. Bundan dolayı sipahiye "sahib-i arz" yani toprak sahibi de denilir. Uygulamada ise sipahi devletten toprağı değil, toprak üzerinde yaşayan reyadan yine devletin belirlediğı vergiyi toplama yetkisini almıştır. Devlet sipahiye toprak üzerindeki denetim haklarını buradaki gelirlerini güvenceye alması için vermiştir. Sistemin uygulandığı eyaletlerde tımarlı sipahi mülkiyeti devlete ait olan araziyi işleten, devletin tebaasından alacağı vergiyi toplayan kimsedir. Topladığı veya toplayacağı vergilerin bir miktarını kendisine, bir miktarını da seferlere götüreceğı askerlerin iasesi için ayırmaktadır. Dirlik sahibi olan tımarlı sipahi kendisine tevcih edilen tımarın her üç bin akçelik geliri için bir "cebelü" yani tam donanımlı asker beslemek zorundadır. Beyler ise her beş bin akçeye bir cebelü beslemekle mükelleftirler. Kelime anlamı zırh olan cebe Moğolca kökenli bir terim olup, cebelü de zırhlı anlamına gelmektedir. Cebelüler de efendileri gibi askeri statüye tabi olup, durumları reyadan farklıdır. Diğer taraftan bey ve paşaların çocuklarının haricinde yanlarında bulunan gulamlarına da has ve tımar verilmesi kanundur. Sipahilerin maiyetinde yer alan cebelüler askerlik hizmetine, gulamlar ise sipahinin şahsi hizmetine bakmaktadırlar. Terfi durumu söz konusu olduğunda gulamlar cebelü, cebelüler de sipahi olabilmektedir.

Tımar sistemi imparatorluğun mali, toplumsal ve ekonomik politikalarına yön vermiştir. Miri arazi sistemi, devlete köylü sınıfının tamamını, tarım ekonomisini kontrol ve düzenleme yetkisi vermektedir. Bu sistem sayesinde devlet kırsal kesimde yaşayan yüzbinlerce tebaasının geçim kaynağını sağlamakta, onları tarım sektöründe istihdam etmektedir. Tımar sistemi içerisinde yer alan tebaanın da bir takım sorumlulukları ve hakları bulunmaktadır. Devlete ve sipahiye, kanunların emrettiğı bedeni hizmetler haricinde karşılıksız

olarak hiçbir hizmet yapmayan veya yaptırılmayan Osmanlı köylüsü bu anlamda bağımsızdır. Köylünün emeğı kanunsuz olarak sömürülemez. Köylünün emek ve hürriyeti kanunlarla garanti altına alınmıştır. Diğer taraftan köylü yaşadığı bölgede tasarruf ettiği, kullandığı çiftliği, kendisine tahsis edilen toprağı işlemek, hem toprağın hem de elde ettiği mahsulün vergisini sipahiye ödemekle yükümlüdür. Köylü keyfi olarak tarlasını boş bırakamaz, çiftini çubuğunu terk edip bir başka meşleketeye gidemez veya tarlasına meyve ağaçları dikerek burayı meyve bahçesi haline getiremezdi. Devletin sosyo-ekonomik, üretim ve askeri yapısını bozacağı için köylünün keyfi hareket içerisine girmesine asla müsaade edilmezdi. Sipahinin kendisine yüklenen sorumluluklarını yapabilmesi, tımarında yer alan çiftçilerin zirai faaliyetlerini hakkıyla yerine getirmesine bağlıdır. Osmanlı kanunnamelerinde tımarlı sipahiye çiftini terk eden köylüyü on yıla kadar geri getirtme, köylüye çift bozan resmi ödeme hak ve yetkisi verilmektedir. Çift bozan akçesinin miktarı zaman içerisinde meydana gelen ekonomik dalgalanmalara paralel olarak değişmekle birlikte, bir çiftlik için ortalama 50, nim-yarım çiftlik için 25 akçe olarak belirlenmiştir.

Reaya ödemekle mükellef olduğu vergiyi bilhassa hububat türü ürünlerden aynı olarak öder ve sipahinin ambarına, (bu ambarı yapmak köylünün mükellefiyetlerindedir) veya en yakın pazara kadar götürürdü. Sipahi reyadan kanunnamelerde belirlenen oranlardan fazla vergi talep edemez, aynı ödenmesi gereken vergiyi nakit olarak alamaz veya ürünü daha uzak pazarlara götürmesini isteyemezdi. Bu anlamda feodal sistemde olduğu gibi reyanın köylüye herhangi bir şekilde zulüm etmesine, kanunlara aykırı işler yaptırmasına merkezi otorite asla rıza göstermezdi. Tebaaya zulüm edilmemesi ve haklarının korunması için çeşitli dönemlerde adaletnâmeler yayınlanarak yerel yöneticiler sık sık uyarılmıştır.

Tımarların Tevcih Edilişi

Tımarlar tevcih edilirken beylerbeyinin yetkisi dahilinde olan ve olmayan, yani tezkeresiz ve tezkereli tımarlar yukarıda anlatıldı. Bu tımarlar kimlere, hangi usul ya da usuller çerçevesinde verilmektedir.

Tımarlar kılıç olarak tanımlanan ve kesinlikle değişmeyen çekirdek kısmı ve değişik zamanlarda verilen terakkilerden oluşmaktadır. Kılıç ilgili tımarın kadro derecesidir, kılıçların sayısı ve yerleri değiştirilemez. Herhangi bir sipahi adayına tımar tevcih edileceğı zaman, tımarın terakkileri çıkarıldıktan sonra geriye kalan kılıç kısmı

verilir. Bir timara babalarının timarının iki kardeşe müşterek olarak verilmesi hariç bir kılıç yerine iki sipahi tayin edilmez. Büyük bir timar meydana getirmek için iki kılıç bir araya getirilmez. Bütün bu tedbirlere bakıldığı zaman devlet timar sahipliğinin nesiller boyunca aile mülkü olarak güçlenmesinin önüne geçmekte, kılıç haricinde kalan fazla gelirlerle yeni kadrolar oluşturmakta ve yeni terakkiler için kaynak, timar sağlayabilmektedir. Ruznamçe Defterleri incelendiği zaman timarların çok hızlı bir şekilde el değiştirdiği görülmektedir. Bunun sebebi sadece ölüm veya babadan oğula miras olarak değil, aynı zamanda bulunduğu timardan memnun olmayan sipahilerin daha iyi timar kadroları elde edebilme arzularının da olduğu gözlenmektedir.

Timarın kimlere tevcih edileceği hakkında bazı hususlar bulunmaktadır. Bu hususlar; ilk defa veya yeni timar bekleyen sipahi adayının önemli bir devlet büyüğü tarafından takdim edilmesi, şehzadelere veya rütbece yüksek bir devlet büyüğüne yanaşmış olması, savaşlarda üstlerinin fark edebileceği başarılar göstermesi olarak bilinmektedir. Timar tevcihinde izlenen yöntem ise, timarlar sipahi adaylarına komutanlarının hazırladığı arızası-dilekçesi üzerine verilmektedir. Boş olan bir timarın bulunduğu yerin sancakbeyi Osmanlı merkezi yönetimine hitaben timarın tevcihi için bir tavsiye mektubu yazar ve merkezden uygun görülürse bir tezkere ile timar tevcih edilir ve timarın durumu coğrafi sınırları, gelirleri, eğer daha önce sahibi var ise bu eski sahibin adı, timarın bu kişiden alınma sebepleri, yeni sipahiye tevcih edilme gerekçeleri ayrıntılı olarak anlatılır.

Osmanlı Devleti'nde timar alanlara bakıldığı zaman kul kökenli askeri sınıf mensupları, fethedilen yerlerin askeri sınıfları ve gönüllüler ile akıncılar karşımıza çıkmaktadır. Bu insanlar bazen faydalı oldukları seferler sonucu timar beratı ile ödüllendirilir, bazen de özellikle kul kökenlilerde terfi edebilmek için sancağa çıkma adeti ile olurdu. Bu adete göre yeniçeri ağaları 500.000, emir-i alemler 450.000, kapıcıbaşı, çaşnigirbaşı gibi saray ağaları 350-400.000 merkez ordusunun ağaları 200-300.000 akçelik haslar, yeniçeri ortaları ve acemi oğlanlarının yayabaşı ismini taşıyan zabıtlarına 20-30.000, cebeci, topçu gibi padişahın hassa ordusunun değişik birimlerinden timara çıkacak olanlara gündelik ulufelerinin her bir akçesi için bin akçe karşılığında timar verilmektedir. Vezirlerin, beylerbeylerin, sancakbeylerin oğullarına ve kapı halkına da büyük timarlar veril-

mektedir. Diğer taraftan kadı ve muhtesip gibi toplumsal hayatla ilişkili görevlilere de timar verilmektedir. Ayrıca dini hizmetlerde bulunan imam-hatip, müezzin ve müftü gibi şahıslar hem askeri hizmet yükümlüsü olarak, sefere cebelü göndermeleri karşılığında hem de askeri hizmet yükümlüsü olmadan timar tasarruf edebilmektedirler.

Osmanlı yönetimi altında bulunan Balkan coğrafyasında da timar sistemi uygulanmaktadır. Bünden dolayı Balkanlarda yaşayan hristiyanlara da timar tasarruf etme hakkı verilmiştir. Çok az da olsa bir kadın da timar sahibi olabilmektedir. Buradan hareketle timarlı sipahilerin sadece Türk aslından ve müslüman gönüllü ve akıncılardan ibaret olduğu düşüncesi yanlıştır. Timara hak kazanan kişinin askeri olmasına dikkat edilmektedir. Sistem içerisine reayanın dahil edilmesi yasaktır. Devletin sipahiliği tebaasına kapalı tutmasındaki amacı bir asalet sınıfı oluşturmak değildir. Buradaki asıl amaç sistemin mükemmel olarak işlenmesini sağlamak, timarlı sipahilerin disiplin açısından bozulmasının önüne geçmektir.

Klasik timarların dışında mülk ya da eşkıncülü denilen timarlar da bulunmaktadır. Bu timarlar sahibinin mülkü olup, öldüğü zaman oğullarına ve diğer mirasçularına aynen intikal ederdi. Bu tür timarlarda her türlü vergiyi toplama hakkı sahibine aittir. Bunun karşılığında mülk timar sahipleri sefere bizzat gelmek ya da tam teçizatlı bir miktar asker göndermek zorundadırlar. Bu timarlar Osmanlı sistemi içerisinde çok değildir. Mülk timarların kaynağı ya devletin bu kişilere bu toprakları bağışlaması, temlik etmesi ya da Osmanlı öncesi beylikler döneminden kalmasıdır. Bu timarlara el konulamaz, ancak mülk sahibi mükellefiyetini yerine getirmese ceza olarak seneki mahsulü devlet tarafından alınır.

Malikâne-Divâni Sistemi

Osmanlı Devleti'ne daha önceki Türk-İslam devletlerinden geçen ve malikâne-divâni sistemi adı verilen topraklar da bulunmaktadır. Bunların statüsü genellikle mülk ya da vakıf olup, Balkanlar, Karadeniz, Orta Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerinde bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarında yeni fethedilen yerlerin iskân edilip şenlendirilmesi, fethi kolaylaştırmak, teşvik etmek gibi siyasi şartlar gereği, padişahlar seferlere katılan önemli komutanlara, dervişlere ve ahilere yeni fethedilen ülkelerde bazı toprakları temlik etme yoluna gittiği gibi, Osmanlı öncesi Anadolu Beyliklerinden intikal eden mülklerin durumuna da pek karışmamayı tercih etmiştir.

Klasik mülklerden farklı olarak bu toprakların sahiplerine devlet çıplak mülkiyet hakkını vermektedir. Bu tür arazilere sahip olanlar, malikâne hissesi olarak topraklarında bulunan ve onu işleyen köylülerden toprak kirası isteme hakkına sahiptirler ve bunun oranı bölgeden bölgeye değişebilmekle birlikte, yıllık üretimin 1/10, 1/7 veya 1/5'i olarak alınabilmektedir. Bu tür toprakları işleyen köylüler toprak kirasının haricinde ödemekle yükümlü oldukları diğer bütün şer'i ve örfi vergileri, divâni hissesi olarak devlete ödemek zorundadırlar. Buna göre köylüler yetiştirdikleri ürünlerden biri malikâne hissesi olarak sahibine, diğeri de divâni hissesi olarak devlete veya onu temsilen sipahiye vergi ödemektedirler, yani iki baştan tasarruf edilmektedir. Bu tür toprakların sahipleri burayı vakfetmek, satmak, hibe etmek veya miras bırakmak hakkına sahiptirler.

Timar Sisteminin Bozulması ve Kaldırılması

Osmanlı Devleti'nin en önemli sitemlerinden biri olan timar sistemi ile toplanan gelirler hazinenin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Yaklaşık 438 milyon akçe olan 1527-28 bütçesinin hemen hemen yarısı, yıllık toplam gelirin %37'si bu sistemden elde edilmektedir. Timar sistemi ile sayıları yüzyıllara göre değişmekle birlikte 30.000-80.000'lere ulaşan sipahi ordusu kendi kendini finanse etmektedir, bu durum da sistemi Osmanlı için vazgeçilmez kılmaktadır. Fakat klasik dönemde düzenli bir şekilde işleyen timar sisteminde XVII. Yüzyıldan itibaren aksamalar görülmeye başladı. 1527-28 tarihlerinde seferlerde görülen sipahi sayısı 37.521 iken, 1655 tarihinde sefere katılan sipahi sayısı 6052'ye kadar düşmüştür.

Osmanlı kurumlarında ve sistemlerinde ortaya çıkan aksamaların birçok sebebi olabilir, ama bu sebeplerden en önemlisi sisteme ya da kuruma içerden yapılan yanlış müdahalelerdir. XVII. Yüzyıl içerisinde yazılan risalelerde timar sisteminde meydana gelen bozulmalara dikkat çekilmiş ve en önemli sorun olarak timarların sipahizâdelere değil de reayadan kimselere dağıtılması gösterilmiştir. Reayaya timar verilmesi hususu XVI. Yüzyılın sonuna doğru başlamış ve risale yazarlarınca sistemin bozulmasının sebebi olarak gösterilmiştir.

Timar sisteminin bozulmasında bazı hususların öne çıktığı görülmektedir. Timarların saraylıların eline geçerek özel mülk veya vakfa dönüştürülmesi ve rüşvet karşılığı reayanın eline geçmesi, dirliklerin parayla alınıp satılması, sipahilerin şatafatlı yaşama heves ve arzusu, köy ve kent nüfusundaki artış hızının fazla olması, çok para kazanma hırsı, ekonomideki enflasyonist baskı ve buna bağlı olarak

paranın değer kaybetmesi, III. Murad dönemine kadar düzenli olarak yapılan arazi tahrirlerinin artık düzenli olarak yapılamaması, harp teknolojisindeki değişimle beraber savaşlarda ateşli silahların vazgeçilmez hale gelmesi ve geleneksel silahlarla savaşan sipahilerin yapısı itibariyle yeni düzene ayak uyduramaması, ateşli silah eğitimi almamaları (alamamaları), savaşların uzun sürmesi, diğer devlet dairelerinde görülen aksaklıkların timar sistemine de sirayet etmesi gibi hususların öne çıktığı görülmektedir.

Bu hususlardan bazılarının timar sitemi üzerindeki etkileri daha da öne çıkmaktadır. Ateşli silah kullanan ordular karşısında geleneksel silahla savaşan orduların başarı gösteremeyeceği 1605'teki Osmanlı-Avusturya savaşında kendini göstermiştir. Hafif tüfekle at üstünde savaşan Avusturya askeri karşısında kılıç-kalkanla savaşan Osmanlı timarlı sipahilerinin yetersizliği ortaya çıkmıştı. Bu tarihten itibaren timarlı sipahiler yavaş yavaş savaş değerini kaybetmeye başlar ve buna paralel olarak timar sitemi ihmal edilir ve dağılma dönemi başlar. Timarlı sipahilerin sayıları azalırken devlet ordu ihtiyacını karşılayabilmek için farklı yöntemler geliştirmeye başlar. Bu minvalde devlet bir yandan yeniçeri sayısını artırırken diğer yandan da ateşli silahlar kullanabilen "sarıca" ve "sekban" denilen yeni atlı birlikler oluşturmaya başladı. Bu birliklerin çoğu eski köylülerdi. İhtiyaç duyuldukça bir şekilde silahlanan köylüler askere alınmaya başladılar. XVI. Yüzyılın sonu XVII. Yüzyılın başlarındaki ekonomik durum da timar sistemini derinden etkilemeye başladı. XVI. Yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı topraklarına Avrupa'dan ucuz gümüş akışının başlamasıyla paranın gerçek değerinde büyük düşüşler oldu. Bu gümüş akışı iç piyasada derhal etkisini göstermeye başlayarak, akçenin %100 değer kaybına sebep olmuş ve bu durum vergilerin yükseltilmesini zorunlu kılmıştır. Oluşan enflasyonla beraber timarları oluşturan vergiler artırılmadığından, sipahinin gelirinde ciddi değer kaybı olmaya ve geçim sıkıntısı çekmeye başlamıştır. Timarlı sipahilerin gelir kaybı sonucunda seferlerden kaçmaya ya da farklı isimler altında reayadan ek gelirler alma yoluyla zararlarını karşılamaya başladıkları görülmüştür. Geçim sıkıntısı yaşamaya başlayan sipahilerin zaman zaman isyan etmelerine İstanbul'da ve Anadolu'nun değişik bölgelerinde sıkıntılar çıkarmalarına sebep olmuştur. Timar sistemindeki bu aksamalar merkezi hazineden maaş alan asker sayısının artmasına sebep olur. Bu durum da devletin nakit para ihtiyacının artmasına ve bu ihtiyacı giderebilmek için timar alanlarının mukataa haline getirilerek

hazineye yeni gelir kaynakları oluşturulmasına neden olur. Tarihi süreç içerisinde bu uygulamanın da bazı sıkıntıları doğurduğu görülmektedir. Miri toprakların mukataa edilmesi merkezi otoritenin güçlü olduğu dönemlerde sıkıntı çıkarmaz iken özellikle gerileme döneminde idarenin beceriksizliği ile birleşince bu arazilerin çiftliklere dönüşme süreci hızlandı. Toprak tasarrufunda devletin yerini alan mukataa sahipleri üretimden alacakları payı artırmak için reaya emeğini sömürmeye ve köylülerden daha fazla para toplamaya başladılar. Yaşanan bu sıkıntılarda çözüm üretmesi gereken devlet görevlilerinin umursamazlığı, merkezi idarenin kötü yönetimi miri arazi havuzunun erimesini hızlandırırken, tam tersine ayanların güçlenmesini sağlar. Bu durum da padişahın merkezi otoritesinin zayıflamasına, azalmasına sebep olur.

Timar sistemi ile sadece vergi toplanmıyor, gelecek yılların vergi kaynakları da zinde tutulmuş oluyordu. Atılan adımlar timar sistemini canlandıramadığından, merkezi hazinenin nakit ihtiyacını tam olarak karşılayamadığından, bazı mukataaların askeri sınıf mensuplarına ömür boyu tahsis edilmesi şeklinde bir çözüm yolu bulundu. 1695 tarihi itibarıyla ortaya çıkan ve malikane sistemi adı verilen bu sisteme göre, askeri sınıf mensuplarının maaşlarını devlete terk etmeleri karşılığında aldıkları mukataalar ömür boyu devam edecektir. Devlet nakit ihtiyacını karşılayacak bir yöntem geliştirmişti, fakat kısa bir süre sonra uygulamada ortaya çıkan bazı aksaklıklar, malikane sahibinin payitahttan ayrılmama isteği, ödediği paranın çok daha fazlasını toplama isteği ve yerine taşeronları göndermesi mukataanın bulunduğu bölgede yaşayan köylü ve zanaat ehlini ekonomik açıdan ciddi anlamda sıkıntıya sokmuştur. XIX yüzyıla gelindiğinde 1827'de 5200 kadar timarlı sipahi yeni oluşturulan Asâkir-i Mansûre süvarisi haline getirildi ve artık herhangi bir şekilde işlemez halde olan timar sistemini, sistem içerisinde yer alan sipahilerin geri kalanı emekli ya da azlederek timar sisteminin uygulanmasına son verildi.

KAYNAKLAR

- AKDAĞ, Mustafa, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *AÜDTCFD* XIII/1-2, Ankara 1955, s.27- 51.
- _____, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi I- II*, İstanbul 1995.
- BARKAN, Ö. Lütfi, "Malikâne-Divânî Sistemi", *Türk-Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, S.2, İstanbul 1939, s.119-184.

- _____, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mâhsus İstatistik Defterleri ", *İÜİFM*, C.2,S.1, 1940-41 İstanbul 1941.
- _____, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirâî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları I, Kanunlar*, İstanbul 1943.
- _____, "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1445-1659)", *Belgeler* III/5-6. Ankara 1968.
- _____, "Timar" *İA*, C.12-İ, İstanbul 1979.
- BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara 1988.
- _____, "Ulucami" *Belleten* LX/227, Ankara 1996, s. 33- 57.
- BELDİCEANU, Nicoara, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timar*, Ankara 1985.
- CİN, Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Konya 1992.
- _____, *Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, Konya 1987.
- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991.
- DENY, J, "Sancak" *İA*, C.10, İstanbul 1993.
- EMECEN, M. Feridun, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Ankara 1989.
- EMECEN, M.Feridun, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri" s.143. vd
- ERDOĞRU, M. Akif, *Osmanlı Yönetiminde Beyşehir Sancağı (1522-1584)*, İzmir 1998.
- ERGENÇ, Özer, "Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve A'yan Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları* S.2, İstanbul 1982, s.105- 113.
- _____, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü" *IV. Türk Tarihi Kongresi 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1948, s. 433- 444.
- GÖYÜNÇ, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991.
- _____, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı (Tanzimata Kadar)", *Osmanlı*, C.6, Ankara 1999.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, İstanbul 1995.
- İLGÜREL, Mücteba, "Subaşılık Müessesesi" *Journal of Turkish Studies*, S.7, 1983, s. 251- 261.
- İNALCIK, Halil, "Osmanlı Timar Rejimi ve Sipahi Ordusu", *Türk Kültürü*, S.34, Ankara 1965, s. 758- 765.

- _____, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1987.
- _____, "Mahkeme" *İA*, C.7, İstanbul 1993.
- _____, "Eyalet" *DİA*, C.11, İstanbul 1995.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, İstanbul 2003.
- _____, "Mehmed II", *DİA*, C.28, İstanbul 2003.
- _____, "Timar", *DİA*, C.41, İstanbul 2012.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Beylerbeyi", *DİA*, C.6, İstanbul 1992.
- _____, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Osmanlı Devleti Tarihi I*, (Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1999, s.139- 277.
- KAZICI, Ziya, *İslam Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991.
- KILIÇ, Orhan, *Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevcihâtı*, Elazığ 1997.
- _____, "XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması", *Osmanlı C.6*, Ankara 1999.
- KRAMERS, J. H., "Sü-Başı" *İA*, C.11, İstanbul 1993.
- KUNT, Metin, *Sancaktan Eyalet 1550-1650 Arasında Osmanlı Umerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978.
- KURT, Yılmaz, "Osmanlı Toprak Yönetimi", *Osmanlı*, C.3, Ankara 1999, s.59-65.
- MAHMUD, S. Muhammed Seyyid, *XVI. Asırda Mısır Eyaleti*, İstanbul 1990.
- MARDİN, Ebül'ula, "Kadı" *İA*, C.6, İstanbul 1993.
- MENAGE, V.L., "Beglerbegi" *EI*, C.I, London 1991.
- MİROĞLU, İsmet, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, Ankara 1990.
- OĞUZOĞLU, Yusuf, "Dizdar" *DİA*, C.9, İstanbul 1993.
- ORTAYLI, İlber, "Osmanlı Kadısının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine" *Amme İdaresi Dergisi*, C.9, S.1' den ayrı basım, Ankara 1976, s. 95- 128.
- _____, "Osmanlı Kadısı Tarihi Temeli ve Yargı Görevi" *AÜSBFD XXX/1-4'* den ayrı basım, Ankara 1977.
- _____, "Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme" Prof. Dr. Bülent Nuri Esen Armağanından Ayrı Basım, Ankara 1977, s. 245- 264.
- ÖZCAN, Abdülkadir, "Çeribaşı" *DİA*, C.8, İstanbul 1993.
- ÖZDEMİR, Rifat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara 1998.
- ÖZTÜRK, Said, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul 1995.
- PAKALIN, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-III*, İstanbul 1993.

- SAHİLLİOĞLU, Halil, "XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Râici" *Belgeler I/2*, Ankara 1964, s.228- 233.
- _____, "Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiyatlar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi I*, Ankara 1967, s. 36- 40.
- SERTOĞLU, Midhat, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul 1986.
- SOLAK, İbrahim, *XVI. Asırda Maraş Kazâsı*, Ankara 2004.
- _____, *XVI. Yüzyılda Zamantu Kazâsı'nın Sosyal ve İktisâdi Yapısı*, Konya 2007.
- STRECK, M., "Kale" *İA*, C.6, İstanbul 1993.
- ŞAHİN, İlhan, "XV ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Taşra Teşkilatının Özellikleri", *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler (Tebliğler)*, İstanbul 1997, s.233- 249.
- TAŞTEMİR, Mehmet, *XVI. Yüzyılda Adıyaman (Behisni, Hisn-ı Mansur, Gerger, Kâhta) Sosyal ve İktisâdi Tarihi*, Ankara 1999.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1988.
- _____, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988.
- _____, *Osmanlı Tarihi*, C.1-2, Ankara 1994.
- ÜNAL, M. Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989.
- _____, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 1998.
- _____, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, İstanbul 1999.
- _____, "Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı", *Osmanlı*, C.6, Ankara 1999.
- YÜCEL, Yaşar, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Belleten XXXVIII/152*, Ankara 1974, s.657-708.